

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Ш.А.ДУСТМУХАМЕДОВА, З.Т.НИШАНОВА, С.Х.ЖАЛИЛОВА,
Ш.Т.КАРИМОВА, Ш.Т.АЛИМБАЕВА

ЁШДАВРЛАРИ ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ

*Ўзбекистон республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги Олий педагогика ўқув юртлари учун дарслик
сифатида тавсия этган*

Ўзбекистан Республикаси мустақиллигининг 20 йиллигига бағишланди!

Аннотация

Дарсликда «ш ва педагогии психолошининг "предмета, методлари, булнмлари, таълим тарбия ва уқитувчи психологияси хякида суз юритилади. Унда чакдлоклик дав-ридан успиришлик даврингача болзнинг психологик ривожланиш хусусиятлари акс эттирилган. Таълим психологиясига бағишланган бобда Укув фаолиятининг психологик мохияти, билимларни узлштиришнинг психологик компонентлари, таълимнинг ноанъанавий усуллари, мустақил тафаккурни ривожлантириш, таълим жарзениш бошқариш хакида бaси этилади. Тарбия психологияси бoбида тарбиянинг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар, уқитувчи психологияси бoбида, педагогик қoбилиятлар, уқитувчи шахсига қуйиладиган талаблар хакида фикр юритилади. Укув қулланманинг "Аняроғоғика" бoби катгалар таълимининг психологик жихатлари, принциплари ва таълимни ташкил қтиш масалаларини ериташга бағишланган. Дарслик олий педзгогик уқун юртлари талабалари, магистрлар, Уқитувчилар, мустақил изланувчи-тадқиқотчилар учуй мулжалланган.

Аннотация

Учебник "Возрастная и педагогическая психология" рассчитано для студентов высших учебных заведений, психологов, учителей общеобразовательных школ, воспитателей и родителей. Учебник раскрывает особенности психических процессов в онтогенезе. Обращает внимание на индивидуальные качества личности в воспитательно-образовательном процессе на каждом этапе развития. В начале учебного пособия излагаются цели и задачи возрастной и педагогической психологии как науки, даются основные методы исследования предмете, а также раскрываются биологические и социальные факторы влияющие на развитие личности и говорится о взаимосвязи психического развития и обучения. Далее излагаются индивидуально-психологические особенности свойственные детям разного возраста, их умственное развитие и формирование личности, а также даются информации об особенностях развития и познавательных процессов и общительности. Имеются главы посвященные психологии обучения и воспитания. В главе психология образования раскрыты содержание учебной деятельности, компоненты усвоения знаний, нестандартные методы образования, подробно расписаны инструкции по руководству психологии учебной деятельности. В главе психология воспитания даны психологические механизмы повышения эффективности воспитания, психология трудных детей, содержание и значение психологии воспитания в условиях независимости республики Узбекистан. В учебнике подробно раскрываются психология учителя, место учителя в обществе, свойства характерные профессии учителя, педагогические особенности, в то же время даны психологические возможности и условия самообразования учителя. Для самопроверки полученных знаний студентам даются контрольные тесты.

Summari

The given "Age and pedagogical psychology" textbook is intended for students of higher educational institutions, psychologists, teachers of school providing general education, tutors and parents. The present textbook shows the features of psychical, makes you pay attention for an individual characteristics of a person in the educational process on each stage of the development. It is also states about purposes and tasks of age and pedagogical psychology as science, basic methods the of the subject research, children's psychological features of different age, their mental development and personal formation. There are also the chapters dedicated to the psychology of teaching and upbringing. These chapters states about the teaching activity content, nonstandard methods methods of education, psychological mechanisms of the upbringing efficiency increasing, difficult children's psychology, teacher's role in society his pedagogical features and self-education conditions. There are testing controls for students to check up an obtained knowledges.

Такризчилар: ТДПУ профессори, психол.ф.д.Н.С.Сафоев УЗМУ

доцент, психол.ф.н, А.И. Расулов

Психология фанлари доктори, профессор З.Т.Нишанова ва психология фанлари номзоди, доцент Ш.А.Дустмухамедованинг умумий тахрири остида.

I - боб. Ёш психологиясининг предмети, вазифалари ва тадқиқот методлари.

Ёш психологиясининг предмети ва вазифалари.

Мавзу ўқув мақсади :

Таълимий : бўлажак педагоглар томонидан ёш психологияси ва педагогик психология фанларининг предмети, вазифалари, бўлимлари, тадқиқот методлари ҳақидаги билимларни ўзлаштирилишини ташкил этиш.

Тарбиявий : бўлажак педагоглар томонидан ёш психологияси ва педагогик психология фанларининг предмети, вазифалари, бўлимлари, тадқиқот методлари ҳақида билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш.

Ривожлантирувчи : мавзунинг таълимий ва тарбиявий ўқув мақсадлари асосида талабалар дунёқарашини кенгайтириш.

Режа:

1. Ёш психологияси фанининг предмети, вазифалари.
2. Ёш психология фанининг (қисқача ривожланиш тарихи) асосий методалагик тамойиллари.
3. Ёш психологиясининг тадқиқот методлари.
4. Ёш психологиясида психологик тадқиқот ўтказиш босқичлари.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда, шу жумладан халқ маорифи системасида амалга оширилаётган ўзгаришлар ўқитувчилар, барча педагоглар олдида ўқувчининг билимларини юксак даражада ўзлаштириши; ўқувчилар мустақил тафаккурини, улар активлигини ривожлантириш; уларда юксак ахлоқий сифатларни тарбиялаш; уларнинг тафаккур, мулоқат, ўқиш, меҳнат қилишга бўлган қобилиятларини тараққий эттириш каби мураккаб ва маъсулиятли вазифаларни қўймоқда.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун фақат педагогика фанининг назарий асосларини, ҳар бир ўқувчи предметни ўқитиш методикасини, мактаб ўқувчиларининг физиологияси асослари, мактаб ўқувчиларигигиенаси асосларинигина билиш эмас, балки маълум даражада психологик билимларга ҳам эга бўлиш лозим. Ҳар бир педагог ҳам маълум даражада психолог ҳам бўлиши талаб этилади, чунки улар ҳар бири фақат ўзига хос бўлган, турли ёшдаги, турли индивидуал хусусиятларга эга бўлган ўқувчилар билан иш олиб боради.

Ҳар бир бола фақат ўзига хос билиш фаолияти, ирода, характер, ҳуққ-атворхусусиятларига эга. Мактабдаги таълим-тарбия бериш жараёнида мана шу хусусиятларни билиш ва шунга асосланибуларга индивидуал муносабатда бўлиши лозим.

Мана шуларни ҳисобга олгандагина, ҳар бир педагог ўзининг асосий вазифаси, яъни ёш авлодга таълим-тарбия бериш ишини муваффақиятли амалга оширади.

Шунинг учун ҳам психология фанининг алоҳида соҳалари бўлиши ёш ва педагогик психология асосларини чуқур билиш ҳар бир педагог учун муҳим ҳисобланади.

Психология фанининг бир қатор тармоқлари, соҳалари мавжуд. Улар орасида ёш психологияси алоҳида аҳамиятга эга. Ёш психологияси психик ривожланиш, шунингдек, болалик, ўсмирлик, ўспиринлик ва етуқлик даврида шахс тараққиётининг хусусиятларини ўрганади. Жуда кўп фундамйтал тадқиқотлар ўтказилганлигига қарамай бугунги кунда инсон психикасини унинг бутун ҳаётий йўли босқичларида ривожланиши хусусиятларини яхлит ҳолда тавсифлашга эришилмаган.

Ёш психологияси ҳар бир ёш даврининг қайтарилмас хусусиятларини, йиллар ўтган сари, аста – секинлик билан бола қандай қилиб инсон бўлиб шаклланиши, шахс сифатида ўзини ижтимоий муносабатларда намоён қилиши, касб танлаши, мулоқот жараёнида ўзининг эрк, ҳуқуқ ва мажбуриятларига интилиши, қандай қилиб севиши, ишончли дўст бўлиб

таркиб топиши, ўзи ва бошқалар учун маъсулиятни хис қилиши каби жихатларни тадқиқ этади.

Билимларнинг ҳар бир соҳаси ўзига хос номланишга эга. Лекин баъзи бир билимлар соҳаси бир неча ном билан ҳам аталиши мумкин. Масалан, ёш психологияси бошқача қилиб, ривожланиш психологияси деб номланиши мумкин. Аммо бу ерда айнан битта ёки бир-бирига мазмун жихатдан жуда ёқин бўлган билимлар соҳаси кўзда тутилади ва инсон хулқ-атвори, психик ривожланишининг ёш хусусиятлари тўғрисида фикр юритилмоқда. Рус психологи Р.С.Немов асарларида улар синоним сифатида қўлланилади.

Ёш психологияси – турли хил ёш даврларнинг психологик хусусиятларига эътибор беради. Ривожланиш психологияси – инсон психологиясининг ёш жихатдан қайта тузилиши қанунлари ҳақидаги билимлар соҳаси.

Ёш психологиясини ривожланишдан ташқарида, ўзгармас деб қараш мумкин эмас. Худди шундай, ривожланишни ёш хусусиятларини ажратиб кўрсатмасдан тасаввур қилиб бўлмайди.

Ёш психологиясининг бир қатор муаммоларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

- 1.Инсон психик хусусиятлари ва хулқ-атвори ривожланишининг организм ва муҳитга боғлиқлиги муаммоси.
- 2.Инсоннинг ривожланишга стихияли таълим ва ташкил этилган таълимнинг таъсири муаммоси.
- 3.Лаёқат ва қобилиятларнинг ўзаро муносабати муаммоси.

Бир томондан психик ривожланиш организмга, яъни инсон организмнинг анатомик физиологик тузилишига боғлиқ. Нерв системаси ва миyanинг инсоний тузилиши уни онг эгаси, нутқ ва юқори даражадаги интеллект соҳиби сифатида ривожланишига имкон беради. Наслий йўл билан ёки жиддий касаллик оқибатида юзага келувчи организм анатомик физиологик ҳолатидаги бузилишлар психик тараққиётга таъсир этиши ва ривожланишдан орқада қолишга олиб келиши мумкин. Боланинг миёси етилиб бўлмагунча

унда вербал нутқни ва у билан боғлиқ бўлган қобилиятларни шакллантириш мумкин эмас.

Иккинчи томондан, организмнинг психик ривожланиши муҳитга ҳам боғлиқ. Чунки психик тараққиётга таълим-тарбиянинг таъсири жуда беқиёс. Бироқ, психик тараққиётнинг у ёки бу босқичида бу омиллардан қайси бири кўпроқ таъсир этишини аниқ айтиш қийин.

Стихияли таълим-тарбия махсус таълимий мақсадларсиз, ҳеч қандай дастурларсиз, инсоннинг жамиятда бошқа кишилар билан муносабатлари натижасида амалга ошадиган таълим-тарбия. Ташкил этилган таълим-тарбия эса мақсадга қаратилган ҳолда махсус таълимий тизимда олиб бориладиган таълим-тарбиядир.

Шак - шубҳасиз, инсон стихияли ва ташкил этилган таъсиротлар остида психологик жиҳатдан тараққий этади, лекин улардан қай бири инсон хулқ-атворида кучлироқ таъсир этиши масаласи муаммолилигича қолмоқда.

Кейинги муаммо – лаёқат ва қобилиятларнинг ўзаро муносабати масаласидир. Боланинг қобилиятлари ривожланишига таъсир этувчи лаёқатларнинг ўзи нима? Лаёқатлар таркиби фақат организмнинг наслий хусусиятлари билан боғлиқми ёки унинг таркибига инсоннинг орттирилган хулқ - атвор ва психик хусусиятларни ҳам киритиш мумкинми? Бола қобилиятларининг тараққиёти кўпроқ мавжуд лаёқатларга боғлиқми ёки унга тўғри ташкил этилган таълим-тарбиянинг таъсири кучлироқми? каби саволлар ҳанузгача тўла-тўқис ўз ечимини топмаган.

Ёш психологияси психика ва хулқ - атворда бир ёш давридан иккинчисига ўтишда юзага келадиган миқдорий ҳамда сифатий ўзгаришларни ўрганади. Одатда бу ўзгаришлар ҳаётнинг муайян босқичларини, 1 неча ойдан (гўдаклик даври) то бир қанча йилларни (катта ёш даврида) қамраб олади. Ушбу ўзгаришлар “ доимий таъсир этиб турувчи ” омиллар – биологик етилиш ҳамда инсон организмнинг психофизиологик ҳолати; унинг инсонга хос бўлган ижтимоий муносабатлар тизимида тутган ўрни; интеллектуал ҳамда шахс ривожланишида эришган даражасига боғлиқ бўлади.

Психика ва хулқ – атворда юзага келадиган бу турдаги ёшга хос ўзгаришлар эволюцион ўзгаришлар деб аталади. Эволюцион ўзгаришларда мақдорий ва сифатий қайта қуришлар нисбатан секинлик билан амалга ошади.

Нисбатан қисқа вақт оралиғида жадал юз берадиган чуқур ўзгаришларни революцион ўзгаришлар деб аташ мумкин. Революцион ўзгаришлар одатда бир ёш даврининг тугалланиши, иккинчи ёш давридан бошланиши арафасида рўй бериб, ёш тараққиётининг инкирозлари билан боғлиқ бўлади. Ёш тараққиётидаги инкирозлар ва улар билан боғлиқ бўлган психика ва хулқ – атворда рўй берадиган революцион қайта (қуришлар) тузилишлар ёшни даврларга ажратишнинг асосларидан бири сифатида қаралиши мумкин.

Ривожланиш белгиларидан бири бўлган яна 1 турдаги ўзгаришлар аниқ бир ижтимоий вазиятнинг таъсири билан боғлиқ бўлиб, уларни ситуацион (яъни вазият билан боғлиқ бўлган) ўзгаришлар деб аташ мумкин. Бундай ўзгаришлар инсон хулқ – атвори ва психикасида ташкил этилган ёки махсус ташкил этилмаган таълим – тарбия таъсирида вужудга келади.

Эволюцион ва революцион ўзгаришлар одатда барқарор ҳамда қайтарилмас бўлиб, систематик мустаҳкамлашни талаб қилмайди. Ситуацион ўзгаришлар беқарор, ўзгарувчан, уларни машқлар орқали мустаҳкамлаш талаб қилинади. Эволюцион ва революцион ўзгаришлар инсон психологиясини шахс сифатида қайта ўзгартирса, ситуацион ўзгаришларда хулқ – атворнинг баъзи кўринишлари, билим, малака ва кўникмалар ҳосил бўлади.

Ёш психологиясининг предмети – инсон психикасининг ёш жиҳатдан тараққиёти, психик жараёнлар ҳамда инсон шахси хислатларининг онтогенезини ўрганишдан иборат.

Ёш психологияси ўз навбатида бир қанча соҳаларга бўлинади. Булар :

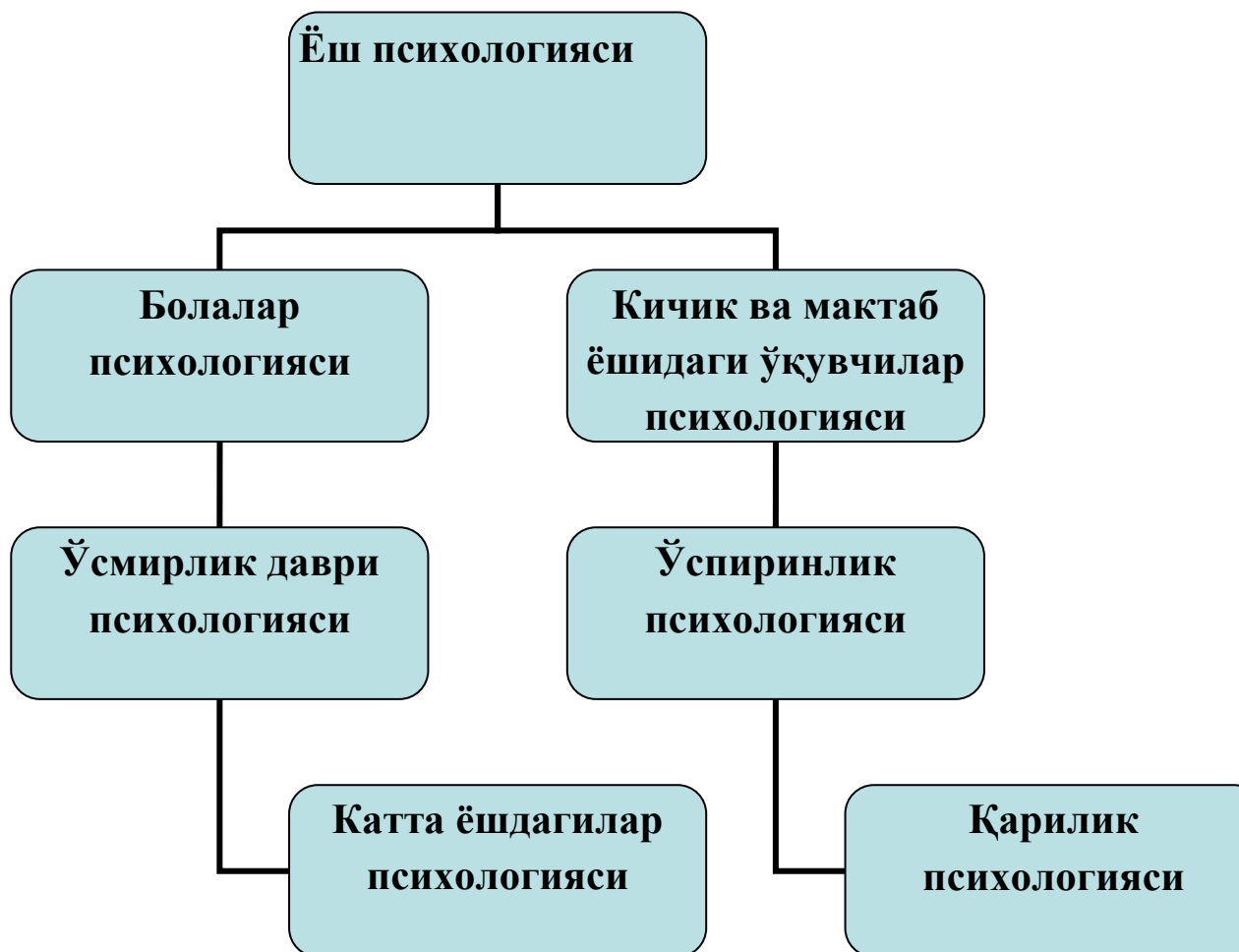
1. Болалар психологияси
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси.

3.Ўсмир психологияси.

4.Илк ўспиринлик ёши психологияси.

5.Катта ёшдагилар психологияси.

6.Геронтонпсихология. Қарилик психологияси.

2-расм. Ёш психологияси бўлимлари.

Ёш психологиясининг умумий вазифалари сифатида

қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- 1) Психик жараёнларнинг, билимларини ўзлаштиришнинг ёш имкониятларини тадқиқ қилади.
- 2) Шахс ривожланишининг муҳим омилларини ўрганади.
- 3) Психик тараққиётнинг умумий қонуниятларини ҳамда босқичларини тадқиқ этади.
- 4) Ҳар бир ёшнинг психологик ва индивидуал хусусиятларини ўрганади.

Ёш психологиясининг асосларини билмай туриб, таълим – тарбиянинг ҳеч қандай назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал қилиб бўлмайди.

Таълим – тарбия жараёнини тўғри, илмий асосда ташкил қилиш учун таълим жараёнининг ўзига хос психологик қонуниятларини, яъни билимларни ўзлаштириш жараёнини, кўникма ва малакаларни, фаол, мустақил ҳамда ижобий тафаккур жараёнларини таркиб топтиришни яхши билиш лозим бўлади. Психолог Л.С. Виготский кўрсатиб ўтганидек, улар маълум ҳодисаларга нисбатан ўзларининг кундалик ҳаётдаги оддий тушунишлари бўлади. Бу эса илмий тушунчаларнинг таркиб топишига маълум даражада таъсир қилади. Бундан кейин, тушунчаларни таркиб топтиришда ҳиссий негизга қай даражада таяниш лозимлигини, қайси пайтда кўргазмалиликдан ва якка ҳодисалардан қутилиб, абстрактлик ҳамда умумийликка ўтиш мақсадга мувофиқлигини билиш керак. Кўргазмали таянчдан барвақт воз кечиш ҳам ана шу босқичда сунъий равишда тўхтаб қолиш ҳам бир хил хатодир. Шунинг билан бирга кўриб ва эшитиб идрок қилиш хусусиятларини ҳамда уларнинг ўзаро муносабат характерини билиш керак. Ўтилган материалларни қандай йўл билан психологик жиҳатдан самарали қилиб мустаҳкамлаш мумкин? Ўқувчига саволни қандай бериш

мумкин: умумий қилибми ёки конкрет шаклдами? Бир хил саволларни беравериш тўғрими? Ёрдамчи саволларнинг роли қандай? (Психологияда шу нарса маълумки, жавоб бериладиган саволнинг ифодаланишига ҳам боғлиқ бўлади).

Психологияни билиш тарбия ишларида ҳам зарурдир. Шахс таркиб топиши жараёнининг психологик қонуниятларини, жумладан, ахлоқий одатлар ва ишонч – эътиқод таркиб топишининг қонуниятларини билмай туриб, тўғри тарбия бериш мумкин эмас.

Маълум ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини билмай туриб, уларга мақсадга мувофиқ равишда таълим ва тарбия бериб бўлмайди. Боланинг ҳар бир ёши ўз қийинчиликларига эга бўлади ва ўзига нисбатан махсус муносабатда бўлишни талаб қилади. Кичик мактаб ёшидаги болаларга нисбатан психологик жиҳатдан тўғри келадиган ва яроқли бўлган нарса, кўпинча ўсмирларга нисбатан яроқсиз ва хато бўлиши мумкин. Бироқ ўқитувчи, тарбиячи шунчаки маълум ёшдаги ўқувчи билан эмас, балки конкрет бир ўқувчи билан, индивидуал шахс билан ишлайди. Ўқувчининг билиши мутлақо зарур бўлган индивидуал фарқлар битта ёш доирасида ниҳоят даражада катта бўлади. Таълим ва тарбия жараёнида индивидуал муносабатда бўлишнинг шarti ўқувчининг психологик хусусиятларини ҳар томонлама ва чуқур билишдан иборатдир. Бу нарса ўқувчининг руҳий дунёсидан хабардор бўла билишни, психологик жиҳатдан тўғри кузатиш ташкил қила билишни ва табиий эксперимент уюштиришни билишни тақозо қилади.

Мана шу юқорида кўрстилган қонуниятларни ҳаммасини билиш ўз – ўзича ҳали таълим – тарбия ишларида муваффақиятнинг гарови бўла олмайди. Лекин жуда кўп хатоларнинг олдини олиш имконини беради, чунки бу қонуниятлар ўқитувчини кўр – кўрона ҳаракат қилиш заруратидан қутқаради. Демак, педагогик психологиянинг моҳиятини билиш ҳар бир педагог учун таълим тарбия жараёнини самарали амалга ошириш учун зарур.

Педагогик психологиянинг предмети – таълим ва тарбия жараёнларининг психологик қонуниятларини ҳамда педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятларини ўрганишдир.

Психолог И.А. Зимняя бўйича педагогик психологиянинг предмети – инсон томонидан ижтимоий – маданий тажрибани ўзлаштиришнинг қонуниятлари, механизмларини, шунингдек, бу жараён натижасида юзага келувчи таълимнинг турли шароитларида педагог томонидан ташкил этилувчи ва бошқарилувчи ўқув фаолияти субъекти сифатида инсон шахси ривожланиши ва интеллектуал даражасидаги ўзгаришларни ўрганишдан иборат.

Хусусан, педагогик психология “билим, кўникма, малакаларни эгаллашнинг қонуниятларини; бу жараёнда намоён бўладиган индивидуал фарқларни; ўқувчиларда фаол мустақил ижодий тафаккур шаклланиши қонуниятларини; таълим ва тарбия таъсири остида психикада юзага келадиган ўзгаришларни яъни янги психик тузилмалар шаклланишини ўрганади.”

Педагогика билан педагогик – психология ўртасида яна ҳам мустаҳкам ва ажралмас алоқа бордир. Болалар ва ёшларнинг мактабдаги ҳамда бошқа таълим – тарбия муассасаларидаги фаолият ва ҳатти – ҳаракатларининг конкрет турларини ўрганувчи педагогик психология икки фаннинг, яъни психология ва педагогика фанларининг туташган жойидан ўрин олгандир. Педагогик психология мактабда билимларни, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини ўрганади, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни текширади, ўқувчиларда актив, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини ўрганади. Педагогик психология таълим – тарбия таъсири билан ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни ҳам ўрганади. Бундан ташқари, ўқув материалларининг ўқувчиларга мос келиши, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлиги, дарслик, ўқув қуроллари, асбоб – ускуналар ва мактаб ишларининг режимига нисбатан

бўлган психологик талаблар каби муаммоларнинг ҳаммасини ҳам педагогик психология ўрганади.

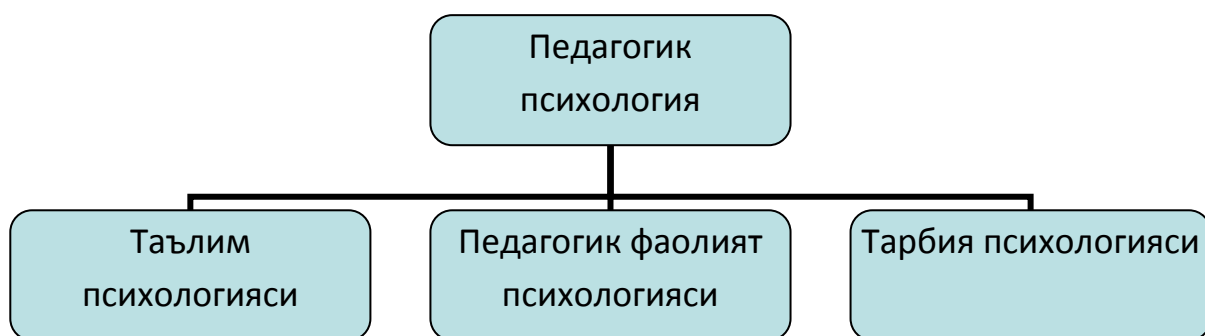
Педагогик психологиянинг энг муҳим вазифаларидан бири мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу нарсани янги таълим дастурига ўтиши муносабати билан таълимнинг мазмунида юзага келган жиддий ўзгаришлар билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиши жараёнини, бу жараённинг умумий қонуниятларини ва индивидуал фарқларини, турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини текширади. Ниҳоят, педагогик психология таълим – тарбия процессининг ташкилотчиси бўлган ўқувчи шахсини ва ўқувчи меҳнатнинг хусусиятларини ўрганади. Бунда ўқувчининг таълим – тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларини ажратиб кўрсатиш билан бирга унинг педагогик билимлари, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб топиши ҳамда тараққиётнинг психологик шароитлари аниқланади.

Педагогик психология вазифалари:

- 1)Таълим жараёнларини бошқаришнинг психологик масалаларини ўрганиш.
- 2)Билиш жараёнларининг шаклланишини тадқиқ қилиш.
- 3)Ақлий тараққиётнинг ишончли кўрсаткичларини аниқлаш.
- 4)Таълим жараёнида ақлий тараққиётнинг самарали бўлиш шароитларини ўрганиш.
- 5)Педагог билан ўқувчилар ўртасидаги, ўқувчилар билан ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабат хусусиятларини ўрганиш.
- 6)Ўқувчиларга индивидуал ёндошиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганиш.
- 7)Педагогик фаолиятни амалга оширишнинг психологик қонуниятларини ўрганиш.

Педагогик психологиянинг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

- 1.Таълим психологияси.
- 2.Тарбия психологияси.
- 3.Ўқитувчи психологияси.

2-расм. Педагогик психология бўлимлари.

Ёш ва педагогик психологиянинг бирлиги ёш ва педагогик психология ўрганадиган объектнинг умумийлигидир. Бу иккала фаннинг ўрганиш объекти – болалар, ўсмир ва ўспиринлар бўлиб, ёш психологияси уларни ёш тараққиёти бўйича ўрганса, педагогик психология тарбияланувчи ёки таълим олувчи сифатида, яъни педагогнинг таълим-тарбия жараёнида бирор мақсадга қаратилган таъсири сифатида ўрганади.

Маълумки, муайян ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятларини билмай туриб, уларга мақсадга мувофиқ равишда таълим ва тарбия бериб бўлмайди. Боланинг ҳар бир ёши ўз қийинчиликларига эга бўлади ва ўзига нисбатан махсус муносабатда бўлишни талаб қилади.

Таълим ва тарбия жараёнида индивидуал муносабатда бўлишнинг шарти ўқувчининг психологик хусусиятларини ҳар томонлама ва чуқур билишдан иборат. Бу эса ўқувчининг психик дунёсидан яхши хабардор бўлишни,

психологик жиҳатдан кузатишни тўғри ташкил қила олишни ва табиий эксперимент уюштиришни билишни тақозо қилади.

Педагогик психология ҳам, ёш психологияси ҳам умумий психологик қонуниятларни очиб берадиган психик жараёнларни, психик ҳолатларни ва шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўрганадиган фан – умумий психологияга асосланади.

Лекин ёш психологияси ва педагогик психология педагогик жараёни ташкил қилиш учун тайёр рецепт ёки тавсияномалар беришни даъво қилмайди. Ёш ва педагогик психологиянинг материаллари ва хулосаларидан таълим - тарбия ишларини тўғри ташкил қилишда фойдаланилади. Бу ҳақда рус педагоги К.Д. Ушинский ҳам таъкидлаб ўтган эди:

“Биз педагогларга ундай ёки бундай қилинлар деб айтмаймиз, аммо биз уларга ўзингиз бошқармоқчи бўлган психик ҳодисаларнинг қонунларини ўрганинг ва бу қонунларга амал қилиб, ҳамда уларни тадбиқ қилмоқчи бўлганингиз шароитларини ҳисобга олиб иш қилинг, деб айтамыз”.

Ёш ва педагогик психологиянинг вужудга келиш тарихи.

Ёш ва педагогик психология фанининг алоҳида тармоғи сифатида ўзининг келиб чиқиш ва ривожланиш тарихига эга.

Ёш ва педагогик психология фан сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида таркиб топади. Бунда таниқли рус педагоги К.Д. Ушинскийнинг асарлари, айниқса унинг “Инсон тарбия предмети сифатида” номли асари катта роль ўйнайди.

Бундан ташқари Ч.Дарвиннинг эволюцион ғоялари ҳам ёш психологиясининг тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Эволюцион таълимот психик тараққиёт манбалари муаммосига эътиборини қаратишга олиб келади.

1) Ушинский К.Д. Танланган асарлар. 8-том. М-Л; 1950,55-бет

XX асрнинг бошларига келиб, умумий психологиядан ўтказиладиган экспериментал тадқиқотларни педагогика соҳасига шундайлигича ўтказиш мумкин деб қаралади. Аммо ўша даврнинг умумий психология фани педагогика учун етарли билимлар бойлигини бера олмас эди.

1906 йил Петербургда педагогик психология бўйича I съезд чақирилади. Педагогик психология намоёндалари – А.П.Немов, Н.Е. Румянцев ва бошқалар педагогик адабиётларни кескин танқид қилиб чиқадилар. Психологияни педагогик амалиёт билан яқинлаштириш экспериментал тадқиқотларни таълим - тарбия жараёнининг ўзида ўтказиш орқалигина мумкин деган муҳим хулоса чиқарилади. Яъни экспериментал маълумотлар ташқаридан эмас, балки психолого - педагогик тадқиқотнинг ўзидан олиниши керак, деган хулосага келинади. Бу мақсадни амалга ошириш учун эса ёш ва педагогик психологиянинг муҳим назарий ва методологик масалаларини ҳал қилишнинг тўғри йўллари излаб топиш лозим эди. Шу туфайли психик тараққиётнинг манбалари ва унинг таълим жараёнига муносабати масаласи ёш ва педагогик психологиянинг марказий муаммоси бўлиб қолади.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида АҚШ ларида педалогия деб аталувчи янги фан вужудга келади. Унинг намоёндалари – С.Холл, Э.Мейман, В.Прейер. Бу оқим намоёндалари бола ривожланишининг биологик, физиологик ва психологик назарияларини механик равишда қўшади.

20 - 30 йилларда педалогия “Бола ҳақидаги ягона марксистик фан” ролини даъво қила бошлайди ва педагогика ҳамда болалар физиологиясини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади.

Педалогларнинг қарашлари идеалистик ва механистик характерда эди. Уларнинг ўқувчиларнинг “ақлий қобилият коэффиценти” ни аниқлашга оид тестлари асосиз бўлиб, психология ва педагогикага салбий таъсир кўрсатди ҳамда мактабга катта зиён етказди. Шунинг учун 30 йилларнинг бошларида

педагогияни кескин танқид қилиш бошланди. 1936 йил 4 июлда ВКП (б) МК ининг “Халқ маорифи комиссарлиги системасидаги педагогик бузғунликлар ҳақида” ги қарори чиқди. Бу қарорда педагогия фани марсистик нуқтаи - назарга зид эканлиги таъкидланиб, катта танқид остига олинди. Шу тариқа педагогия фанига барҳам берилди.

20 - 30 йилларда педагогик психологияда жуда кўп илмий - тадқиқот ишлари олиб борилди, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бир канча психолого - педагогик концепциялар вужудга келди. Айниқса А.С.Макаренконинг бола шахси ва болалар жамоасига бўлган илмий карашлари, Л.С.Виготскийнинг олий психик функцияларнинг ривожланиш назарияси катта илмий қиммат касб этади.

Ҳозирги кунда ёш ва педагогик психология — психология фанининг энг ривожланган соҳаси ҳисобланади. Ёш ва педагогик психология масалалари билан бир қатор кўзга кўринарли психологлар шуғулланганлар ва шуғулланмоқдалар. Улардан: Б.Г. Ананьев, Л.И.Божович, П.Я.Гальперин, В.В.Давидов, А.В.Запорожец, Л.В.Занков, Г.С.Костюк, А.Н.Леонтьев, Н.А.Менчинская, Н.Ф. Тализина, Д.В.Эльконин ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Болалар психологияси муаммолари билан шуғулланган ўзбек олимларидан профессорлар Э.Ғ. Ғозиев, М.Г. Давлетшин, М.Воҳидов; Р.И. Суннатова, З.Т. Нишонова, доцент С.А.Ахунжанова, Ш.А. Дўстмухамедова каби психологларни келтиришимиз мумкин.

Шарқ алломалари асарларида ёш давлари, таълим - тарбия жараёни ҳамда билишга қизиқиш масалаларининг ёритилиши.

Юксак тафаккур намоёндаларининг асарларида билим олишга кенг ўрин берилган бўлиб, ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам, қаерда таълим соҳасига

эътибор юқори бўлса, ўша ерда тараққиёт доимо илгарилаб борганлиги яққол кўринади.

Шарқнинг қомусий олимлари асарларида таълим-тарбия, шахс камолоти борасидаги фикрлари билан бирга билим эгаллаш, илм олиш йўллари хусусида қатор илмий маълумотлар келтирилади. Жумладан, Имом ал-Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Бурҳониддин Зарнужий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём, Абу Ҳамид Фаззолий, Алишер Навоий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Абдулла Авлоний каби олим ва мутафаккирларнинг асарларида юқоридаги муаммо юзасидан атрофлича маълумотлар келтирилади.

Қомусий олим **Имом ал-Бухорий** ҳам илм ўрганишни юқори даражага қўйиб, ўз асарларида қуйидаги фикрларни илгари сурадилар: “Киши илм бобида нафақат ўзидан юқори ёки тенгдошларидан, балки ўзидан паст бўлганлардан ҳадис олмагунча, етук муҳаддис бўла олмайди”. Имом Бухорий ушбу фикри билан ўқув фаолиятининг ижобий мотивлари устоз-муаллим томонидан шакллантирилишига урғу беради.

Абу Наср Форобий эса кўплаб асарларида билиш масаласига катта эътибор беради. У билишда икки босқични - ҳиссий ва ақлий билишни фарқлайди ҳамда билишда инсон ақлининг ролига аҳамият беради. Форобий инсонларни илмли бўлишга чақириб, ўқувчининг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ибратли ғояларни илгари сурган. У ўқувчига таълим бериш, уни илмли қилиш учун ўқитувчи тинмасдан машаққатли меҳнат қилсагина ўқувчи ўқишга, таълим олишга, билимли бўлишга интилиши мумкинлигини таъкидлайди. Ўқитувчи ўқувчига билим бераман деса, ўқувчи олдида ҳақиқатгўй бўлиши керак, ўзи фаҳм-фаросатли бўлиб, ор-номусини қадрлаши лозим, шогирдларига нисбатан адолатли бўлиши, кўзлаган мақсадига эришишида қатъийлик кўрсата билиши ва ўрнатилган бўлмоғи жоиз, дея таъкидлайди мутафаккир. Форобий тушунишни, билимнинг моҳиятини уқиб, англаб олишни қуруқ ёдлашдан

устун кўяди, ўқувчига умумий қонун-қоидаларни ўзлаштиришни тавсия этади, чунки қонун - қоидаларни англаш, унинг эътирофига кўра, жуда катта аҳамиятга эга. Алломанинг мулоҳазасига биноан, ҳар қандай ўқувчи ўз хатти-ҳаракатидан хабардор бўлмоғи, яъни ўзини анлагани, замонавий психология фани терминологиясига кўра, ўзини рефлексия қилиш кўникмаларига эга бўлиши ва шу саъй-ҳаракатлари туфайли бахтга эриша олувчи инсонлигини англамоғи лозимдир. Форобий ўқувчининг шахсига хос катор фазилатларга ҳолисона шарҳ берган олимдир.

Қомусий олим **Абу Али ибн Синонинг** фикрича, инсон тафаккури, ақлининг кучи бир неча босқичдан иборат. Ақлий кучлар дастлаб мутлак тинч, сокин ҳолатда бўлади. Болалардаги ёзишни, ўқишни ўрганишдаги потенциал кучлар шунга мисол бўла олади. Абу Али ибн Сино бу кучларни моддий кучлар деб номлаган, яъни мазкур кучларни ташқи мотивлар деб тушунса бўлади. Секин-асталик билан бу кучлар ҳаракатга айланади, булар меҳнат қуроли самарасидир, яъни меҳнат қуроли орқали ҳаракатга келади ва намоён бўлади. Бу ҳолатни бола ёзишни хоҳлаб турибди-ю, аммо ёзиш қуроли бўлган қаламнинг йўқлиги билан изоҳлаш мумкин. Бу икки кучни Ибн Сино рўёбга чиқиши мумкин бўлган куч деб атаган. Ниҳоят, учинчи куч эса ироданинг етишмаслиги билан тушунтириб берилади. Яъни шундай ҳолатнинг кучи бор, аммо уни ишлатишга, рўёбга чиқаришга болада ирода етишмайди. Аллома назарида, шу каби уч ҳолат билан ақл, билим олиш изоҳланади. “Тайр” асарида эса инсонларни дўстликка, билим ўрганишга чақиради .

Ибн Сино "Хайй ибн Яқзон" қиссасида инсон феъл-атворини, руҳиятини тушуниш учун мантиқ илмини ўрганишга чорлайди. Бу фан инсон тафаккур доирасининг кенгайишига катта ёрдам беради. Инсонларнинг феъл-атворини билиш учун ўқиш, ўтқир бўлиш учун фаросат илмидан хабардор бўлиш керак. Дарҳақиқат, илм ўрганишга Форобий мусиқий,

фалсафий илм билан даъват этган бўлса, ибн Сино мантиқ илми орқали даъват этган.

Абу Али ибн Сино болаларнинг ўқиш, таълим олишларига масъулият билан қараш тарафдорларидан бўлган. У бола 6 ёшга етгач муаллимга билим олиш учун топширилишини айтиб ўтади. Ҳозирда ҳам болаларнинг 6, 7 ёшдан бошланғич синфларга қабул қилиниши ибн Синонинг ўша даврдаги ғояларининг нақадар аҳамиятли эканлигидан далолат беради, зотан ушбу ҳол боланинг ўқишга бўлган муҳаббатини кучайтириши мумкин. Унинг фикрича, болага таълим аста-секинлик билан берилиши жоиз. Уни бирданига китобга боғлаб қўймаслик лозим, дейди аллома. Ибн Сино кишиларнинг яшашга қобил бўлиши ва бекорга жабр кўрмаслиги учун уларга эҳтиёт бўлиб таълим бериш кераклигини уқтиради. Яъни уларнинг ўқишга бўлган ижобий мотивларини сўндирмасликка ундайди.

Ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятига оид фикрлар қомусий олим **Абу Райхон Беруний** асарларида ҳам ўз аксини топган. Унинг фикрига кўра, билим олиш учун ўқувчиларда аввало интилиш ва қизиқиш бўлиши керак. Дарҳақиқат, ниманидир ўрганиш, тадқиқ қилиш учун инсонда интилиш, ҳаракат ва қизиқиш бўлмаса, у ҳеч нарсага эриша олмайди. Илм олишнинг муҳим йўлларида бири инсон ҳаммани ўзига дўст тутиши ва бошқа инсонларга ҳам яхшилик қила олиши лозим. Олимнинг мазкур фикрларини фан тилида ўқув фаолиятига нисбатан эҳтиёж туғилсагина ўқув мотивлари шакллантирилиши мумкин, дея талқин қилса бўлади.

Беруний илм олишда ахлоқий покликни юқори ўринга қўйиб, таълим ва тарбияни бир хил изчилликда олиб борганлар комил инсон даражасига эришадилар, дейди. Беруний ўқитиш учун муаллим ўз малака ва билимларини доимо орттириб, замонга мослашиб бориши лозимлигини уқтиради. У китоб ўқиш усулларига алоҳида эътибор қаратади. Китобларни шунчаки эмас, фикрлаб, кичик-кичик бўлимларга бўлиб ўқиш ва умумлаштириб бориш кераклиги ҳақида маълумотлар беради. Беруний

Ўқитишда фақат индуктив (умумий хулоса) йўли билангина эмас, балки дедуктив (жузъий хулоса) йўли билан ҳам иш тутиш лозимлигини таъкидлайди, зотан бундай ўқишда тафаккур кенгайиб, билимлар ортиб боради.

Абу Райҳон Беруний ўқитувчилар ўқувчининг эътиборини *таққослаш*, *қийёслаш* каби операцияларга қаратишлари лозимлигига алоҳида аҳамият беради. Зотан, бугунги кунда ҳам онгли, ифодали, тўғри ва тез ўқиш ҳозирги замон ўқувчиларининг саводли бўлишларини таъминловчи асосий таркибий қисмлардандир.

Абу Райҳон Беруний илм олишда такрорлашга зўр бериб, ёш ўқувчиларни толиқтириб ва зериктириб қўймасдан, турли психологик усулларни қўллашни, шу орқали уларнинг тафаккурини бойитиб, билимларини чуқурлаштира боришни илгари сурган буюк зотдир. Яъни ўқишга нисбатан бўлган қизиқишни сўндирмаслик учун болаларнинг ёшига хос психологик хусусиятлар албатта инобатга олиниши кераклигини эътироф этади.

Берунийнинг тафаккур операциялари - анализ, таққослаш, умумлаштириш кабиларни шакллантириш орқали ўқишга қизиқиш уйғотиш ҳақидаги фикрларидан тадқиқотда методологик асос сифатида фойдаланиб, шакллантирувчи тажрибада ана шу тафаккур операцияларини шакллантиришга эътибор қаратдик.

Шарқнинг бошқа бир йирик олими **Бурҳониддин Зарнужий** ўзининг “Ўқувчига таълим йўлида қўлланма” китобида: “Ўқиб ўрганиш учун энг яхши вақт ёшлик даври, эрта тонг ва қош қорайган пайт. Билим олувчи ана шу вақтни самарали ташкил этишга одатлансин, борди-ю, унга бир фан зерикарли бўлса, бошқаси билан машғул бўлсин”, - дея таълим беради. "Таълимул – мутааллим" номли китобида бўлса таълимнинг узвийлик принципини эътироф этади .

XI асрда яшаб ижод этган **Махмуд Қошғарий** ҳам ўзининг “Девону луғатит турк” асарида билим олишга даъват этган. Асардаги: “Эй ўғлим, мендан ўғит, насиҳат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичида зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат” ёки “Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан, ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши имтиҳон вақтида уялади, ачинади” каби фикрлари бунинг ёрқин мисолидир .

Ўрта Осиёнинг яна бир буюк мутафаккири **Юсуф Хос Ҳожиб** ҳам ўз ижодида билимни юксак баҳолайди. Аллома билимни бойлик, кийим, емиш каби нарса-ҳодисаларга қиёслайди. Билим ва билимдонликни ҳис эта олмоқ, уни тушунмоқ даркорлиги, билимдон бўлишнинг тарбия билан чамбарчас боғлиқлиги, бола қанчалик эрта тарбия қилинса, билим олишга иштиёқи ортиши ҳақида ёзади.

Ўқувчининг психологик хусусиятлари ва шахсий фазилатларига оид мулоҳазалар қомусий олим **Умар Хайём** асарларида чуқур ёритиб берилган. Умар Хайёмнинг фикрича, ўқувчилар ўқитувчидан олган билимлари билан чекланиб қолмасдан, ҳаётда бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ўрганиш ва кузатиш, амалиёт давомида билим, малака ҳамда кўникмаларини ҳар хил усулларда кўп марталаб такрорлаб бориш жараёнида эгаллайдилар, яъни олим таълимдаги предмет билан ҳаёт узвий алоқадорлиги принципини илгари суради. Унинг фикрича, билим олишни, таълимни амалиёт билан узвий равишда боғлаган ҳолда ўқувчиларда мустақил тафаккурни шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун у “Сен осонгина ўйлаяпсан”, “Кўп ўйлаб, мақсадга эришиш мумкин”, “Бир оз ўйлагандан кейин, тушуниб оласан” каби сўзларни ишлатиб, ўқувчиларни мулоҳаза қилишга ундаб, секин-асталик билан ўқишга бўлган иштиёқларини оширишга ҳаракат қилади.

Инсон ҳаётида илм ва амалиётнинг бирлиги ҳақида **Абу Ҳамид Ғаззолий** ҳам фикр билдирган эди. Дарҳақиқат, инсон олган назарий

билимларини амалиётда қўллай бориши керак деб ўйлаймиз, чунки билим ва илмгина эмас, балки фан ва тажриба ютуқларини амалда қўллай билиш ҳам инсоний хислатлардан биридир.

Буюк мутафаккир ва аллома **Алишер Навоий** инсон тафаккури, ақли-фаросати ва илмини юксак кадрлаган. У: “Билим ва донишмандлик инсоннинг бегадидир”,- деб ёзади. Алишер Навоий болаларга кичик ёшлигиданоқ билим, маълумот ва тарбия бериш кераклигини айтиб, ибн Сино каби, 6 ёшдан муаллим қўлига топшириш кераклигини таъкидлайди.

Истеъдодли шоир ва таржимон, тарихчи **Муҳаммад Ризо Огаҳий** асарларида инсон бекаму кўст камолга етишиши учун ёшликдан илм ва касб-хунар эгаллаши шарт эканлигини айтиб ўтади. Унинг фикрича, илм-маърифат инсоннинг маънавий камолотида ва жамият тараққиётида кучли воситадир. Илм инсон ақлини бойитади. Огаҳий илмни кўпроқ халқ ўйинлари орқали етказиб бериш учун ҳаракат қилади, чунки бу нарсая ижобий ўқув мотивини шакллантиришга хизмат қилади. Халқ ўйинлари, аслида психологик ўйинлар ҳисобланади. Бу вақтда бола ҳам таълим олади, ҳам шаклланади.

XX аср бошларида Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида педагогик фикрлар ривожидая етакчи роль ўйнаган олимлардан бири **Абдулла Авлониийдир**. Абдулла Авлониийнинг фикрига кўра, илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари, неъматидир. Илм ўрганмоқ, олим бўлмоқ учун мактабга кирмоқ, муаллимдан таълим олмоқ лозимлигини у қайта-қайта таъкидлайди.

Маърифатпарвар аллома Авлониий инсон маънавий камолотининг йўллари устида тўхталиб ўтади. Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир. Илм инсон учун гоаят муқаддас бир фазилатдир. Зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур, зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўтқир қилур, илмсиз одам мевасиз дарахт каbidир, деб таъкидлаб ўтади.

У илмнинг назарий аҳамиятини кўрсатибгина қолмасдан, балки унинг амалий фаолият учун ҳаётий зарурият эканлигини ҳам таъкидлаб ўтади. Илм бизни жаҳолат қоронғусидан қутқариши, маданият, маърифат дунёсига чиқариши, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтариши, яхши хулқ, одоб соҳиби қилишини таъкидлайди. Шу билан бирга, у бугун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, роҳатимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқлигини қайта-қайта такрорлайди.

Илм киши зеҳнини, фикрини қилич каби ўткир қилади. Илмсиз инсон меvasиз дарахтга ўхшайди. Илм дарахт меваларидек ҳар шахсга озуқа бериб, маданият, маънавият, маърифат дунёсига олиб киради. Ёмон одамлардан, бузуқ ишлардан қайтаради. Яхши хулқли ва одобли бўлишга хизмат қилади. Натижада, илм кишилари ҳар ерда азиз ва ҳурматли бўладилар. Киши ҳаётини ҳақиқий ва тўғри йўлга соладиган восита-бу илмдир. Шунинг учун ҳам илм орқали олий фазилатларга эга бўлган, улуғликка ва орзу-истакларига эришган буюк кишилар халқ орасида юксак қадрланадилар.

Илм касб ва фазилатларнинг энг афзалидир. Илм орқали инсон яхши-ёмонни таниши, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бориши, дўстлик ва қариндош-уруғнинг фазилатларини англаши, ўз ҳақ-ҳуқуқларини билиши мумкин.

Кишиларнинг билими, илми, амалий малакалари ривожисиз жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Муайян маънавий эҳтиёжларга, юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган кишиларда илм-фанни ўрганишга, ҳалол меҳнат қилиб, касб-ҳунар эгаллашга, малака оширишга иштиёқ ҳам бўлмайди. Шу сабабли жамият тараққиётининг барча босқичларида аввал ёшларни тарбиялаб, кейин уларга таълим берганлар.

Ҳақиқатдан ҳам, билимга, илмга эҳтиёж англаган мотивлар тизимидир. Бирор муаммони ҳал этиш имкониятларини инсон ўз ақл-заковати, билими, кучи ва иродаси билан аниқлайди. Билим мазмун жиҳатидан кенгроқ бўлиб, инсоннинг ҳаёт тажрибаси орқали орттирган барча

тушунчалар, фикрлар, амалий малакаларни ўз ичига олади. Илм билимнинг чўққисидир. Билимлар табиат, жамият, инсон руҳияти қонунларини чуқур ўрганиш натижасидагина илмга айланади.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Шарқ мутафаккирлари ўқув мотивларини эҳтиёжлар нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ҳаракат қилганлар. Мазкур эҳтиёжларни ҳосил қилишга, оширишга, асосан ўқитувчилар томонидан таълим жараёнининг психологик хусусиятларини эътиборга олиш, яъни ўқиш жараёнида болаларнинг физиологик ва психологик хусусиятларини инобатга олиш, уларга имкон қадар индивидуал ёндашиш орқали эришиш мумкинлигини эътироф этишган. Шу билан бирга, Шарқ мутафаккирларининг буюк хазинаси, болаларга таълим, тарбия беришдаги илғор фикрлари ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ёш психологиясининг асосий методологик тамойиллари.

30 - йилларнинг ўрталарига келиб психология фанининг асосий тамойиллари: детерминизм тамойили, онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойили, психиканинг фаолиятда ривожланиши тамойили аниқ ифодалаб берилди.

Детерминизм тамойили психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаришини англатади. Агар ҳайвонлар психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда бу психиканинг ривожланиши биологик қонун тарзидаги табиий танлаш билан белгиланади. Агар одамнинг психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда кишида онг шакллариининг пайдо бўлиши ва ривожланиши пировард натижада тирикчиликнинг моддий воситаларини ишлаб чиқариш усуллариини ривожланиш қонунлари билан белгиланади. Киши онгининг ижтимоий – тарихий характерга эга эканлигини тушуниш киши онгининг ижтимоий борлиққа боғлиқлиги ҳақидаги умумий материалистик тамойилидан келиб чиқадиган энг муҳим хулосадир.

Онг ва фаолият бирлигининг психологияда қабул қилинган тамойили онг билан фаолият бир – бирига карама – қарши эмас, лекин улар бир – бирига айнан ўхшаш ҳам эмас, аммо бирликни ташкил этишини билдиради. Онг фаолиятнинг ички планини, унинг программасини ташкил этади. Воқеликнинг ўзгарувчан модели айнан онгда ҳосил бўладики, одам ўзини қуршаб турган муҳитда шунинг ёрдамида мўлжал олади.

Онг ва фаолиятнинг бирлиги тамойили психологларга ҳуққ – атворни, фаолиятни ўрганаётиб, ҳаракатнинг мақсадларига эришишнинг муваффақиятини таъминловчи ички психологик меҳанизмларни аниқлаш, яъни психиканинг объектив қонуниятларини очиш имконини берди.

Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши тамойили шунинг англатадики, психика агар фаолият самараси ва ривожланиш маҳсули сифатида қараладиган бўлсагина, у тўғри тушунилиши ва айнан бир хил тарзда изоҳлаб берилиши мумкин. Бу тамойил психологлардан П.П. Блонский, Л.С. Виготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.М.Теплов ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз аксини топди.

Психиканинг тараққиётини диалектик нуқтаи назардан тушуниш психик тараққиёт одамнинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлаб берди. Бунда ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг юз бериши одам учун айнан хос бўлган психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади. Л.С. Виготский, таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, деган фикрни айтиб, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади, деб таъкидлайди.

П.П.Блонский тафаккурининг кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланишини таҳлил қилди. С.Л. Рубинштейн онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади, деб ёзган эди. Б.М.Теплов одамнинг энг муҳим индивидуал – психологик

фазилатларидан бўлган қобилиятни тадқиқ қиларкан, қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. Лекин ривожланиш фаолият жараёнидан бўлак бошқача муҳитда юз бермаганидек, “қобилият тегишли конкрет фаолиятдан ажралган ҳолда пайдо бўла олмайди”.

Ёш ва педагогик психологиянинг тадқиқот методлари.

Таълим - тарбия жараёнида ўқувчиларга индивидуал ёндошиш учун уларнинг индивидуал - психологик хусусиятларини, ўқувчилар шахсининг ўзига хослигини билиш, ўрганиш зарур. “Агар педагогика одамни ҳар жиҳатдан тарбияламоқчи бўлса, у олдин ўша одамни ҳам ҳар жиҳатдан билиб олиши керак”, — деб ёзган эди К.Д. Ушинский.

Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларни ўрганиш усуллари билан куролланиш шарт.

Демак, ёш ва педагогик психологика асосларини билиш ҳар бир фан ўқитувчиси, ҳар бир педагог учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир фаннинг ўз предметини ўрганиш методлари бўлгани каби, ёш ва педагогик психология ҳам психология фанининг алоҳида бўлимлари сифатида ўз тадқиқот методларига эга.

Ёш ва педагогик психологиянинг методлари фақат назарий, илмий тадқиқот ишлари учунгина эмас, балки кундалик, амалий вазифаларни ҳал қилиш учун ҳам зарур.

Рус психологи Б.Г. Ананьев бўйича тадқиқот методлари 4 гуруҳга бўлинади:

I. **Ташикий методлар:** таққослаш, лонгитюд ва комплекс методлари киради. Таққослаш—умумий психология, жамият психологияси, пата психология ва дефектологияда кенг қўлланилади. Ёш ва педагогик психологияда ўрганилаётган психик жараёнларнинг динамикасини аниқлаш учун қўлланилади. Лонгитюд — (узлуксиз) узоқ вақт давомида айти

бир хил кишилар ўрганилади. аниқланади). Комплекс – психологик тадқиқотлар бошқа фанлар иштирокида ўтказилади. (шахснинг жисмоний, физиологик, психик ва ижтимоий тараққиёти аниқланади).

II. Эмперик методлар: кузатиш ва ўз-ўзини кузатиш; экспериментал психодиагностика методлари (тест, анкета, суҳбат, социометрия, интервью); фаолият натижаларини таҳлил қилиш; биография методлари.

III. Маълумотларни қайта ишлаш методлари: миқдорий (статистика) ва психологик ёки сифатий таҳлил турларига бўлинади.

IV. Интерпретация ёки тавсиялаш методлари: Генетик ва структуравий (“доналаш”) методлар Генетик методда тараққиётдаги босқич, поғоналар, инкироз ҳолатлари ажратиб кўрсатилади (вертикал алоқа). Структуравий методда эса шахснинг барча характеристикалари ўртасидаги “горизантал” алоқалар аниқланади.

Ёш ва педагогик психологияда тадқиқот ўтқозишнинг қуйидаги 4- босқичи ажратиб кўрсатилади:

1. Тайёргарлик босқичи.
2. Тадқиқот (эксперимент) босқичи.
3. Маълумотларни қайта ишлаш босқичи.
4. Маълумотларни тушунтириб бериш босқичи.

Биринчи босқич – тайёргарлик босқичи. Бунда ҳар хил воситалар ёрдамида материал ўрганилади, дастлабки маълумотлар тўпланади (ўқув машғулоти ва меҳнат фаолияти чоғида, турмушда, атайлаб уюштирилган суҳбатлар жараёнида кузатувдан фойдаланилади, баъзан махсус танланган саволлар ёзилган анкеталар қўлланилади, биографик маълумотлар аниқланади, анамнез тўпланади, яъни тадқиқ қилинаётган фактнинг ҳосил бўлишига қадар мавжуд шарт – шароитлар таърифланади ва ҳоказолар).

Иккинчи босқич – хусусан экспериментал босқич бўлиб, тадқиқотнинг конкрет методикаси амал қилади ва ўз навбатида бу босқич бирин – кетин қўллинадиган қатор бўғинларга – эксперимент серияларига бўлинади.

Тадқиқотнинг учинчи босқичи – тадқиқот маълумотларини сифат жиҳатидан қайта ишлашдир. У психологиянинг математик аппаратини – дастлаб илгари сурилган гипотезанинг тасдиғи тарзида олинган хулосаларнинг ҳаққонийлиги ҳақида ҳукм чиқариш имконини берадиган турли хилдани статистик усуллари ва эҳтимоллик назариясининг асосий қоидаларини қўлланишни тақозо этади.

Тадқиқотнинг тўртинчи – босқичи олинган маълумотларни изоҳлаб бериш, уларни психологик назария асосида талқин қилиш, гипотезанинг тўғри ёки нотўғрилигини узиш – кесил ниқлашдан иборатдир.

Психологик тадқиқот босқичлари.

Тайёргарлик босқичи
I. Муаммонинг ўргнилганлик ҳолатини таҳлил қилиш, вазифаларини белгилб олиш, тадқиқотнинг ишчи фаразини илгари суриш, методикалар ишлб чиқиш.
II. Хулосалр ишончилигини таъминловчи маълумотлар тўплаш. Бунинг учун турли методлар қўлланилиб, бир ёки бир неча босқичларда эксперимент ўтказилади.
III. Тадқиқот натижаларини миқдорий қайта ишлаш, ўртача қиймат, корреляция коэффицентларини аниқлаш, графиклар ва жадваллар, диаграмалар тузиш.
IV. Маълумотларни тавсифлаш (интерпретация қилиш), хулосалар ишлаб чиқиш.

Ёш ва педагогик психология методлари

Асосий методлар			
Кузатиш		Эксперимент	
Психологик ҳолатларининг сабабларини илмий тарздатушунтириб берувчи тадқиқот методи.		Психологик маълумотларини аниқлашга қартилган шароитларни яратиш мақсадида тадқиқотнинг текширилувчи фаолиятларига фаол аралашуви	
Ҳаётий кузатиш маълумотларини қайд этиш билангина чекланиб, тасодифий характерга эга.	Илмий кузатиш маълумотларни қайд қилишдан уларнинг ички моҳиятини тушунтириб беришга ўтиш.унинг зарурий шарти – ник режа ва натижаларни махсус кундалик ёки баённомаларда қайд этишдир.	Лаборатория эксперименти махсус яратилган шароитларда, махсус (аппаратуралар) асбоб ускуналар ёрдамида ўтказилади. Текширилувчи хатти – ҳаракатлари кўрсатма (инструкция) орқали белгиланади.	Табиий эксперимент оддий ҳаётий шароитларда ўтказилиб, турли ёш даврларида билиш имкониятларини ўрганиш учун қўлланилади.
		Аниқловчи	
		Бунда баъзида инсон фаолиятининг баъзи жиҳтлари моделлаштирилиши мумкин.	Шакллантирувчи - таълимий - тарбиявий
Ёрдамчи методлар			
Фаолият маҳсулини таъҳлил қилиш. Таржимаи ҳол методи.		Социометрия. Анкета. Сухбат. Эгизаклар методи. Тест.	

Бу методлардан айримларини кўриб чиқамиз.

Кузатиш — психик хусусиятларни узоқ вақт давомида, планли, бирор мақсад асосида ўрганиш. Кузатиш— универсал метод бўлиб, турли вазиятларда ишлатилади. Илмий кузатиш ҳаётий (илмий бўлмаган) кузатишдан тубдан фарқ қилади. Ҳаётий кузатиш – кундалик ҳаётда, плансиз амалга оширилиб, турли тасодифларга боғлиқ бўлади. Кузатиш илмий бўлиши учун шу билан бир қаторда психолого-педагогик кузатиш бўлиши учун бир қанча талабларга амал қилиши лозим:

1. Мақсадга йўналганлик. Умуман ўқувчини эмас, балки унинг шахсий сифатлари конкрет намоён бўлишини турли вазиятларда ва фаолиятнинг ҳар хил турларида – ўйин, ўқиш, меҳнат, мулоқат жараёнида кузатиш.

2. Режа. Кузатишни бошлашдан олдин муайян вазифалар белгиланиши (нимани кузатиш), режа тузилиши (вақти ва воситалари), кўрсаткичлари аниқлаб олиши (нимани қайд этиш), бўлиши мумкин бўлган хатолар ва уларни олдини олиш йўллари, тахмин қилинаётган натижаларни ўйлаб олиши лозим. Бунда кузатилаётган хусусият аниқ белгиланиши лозим (улар кўп бўлмаслиги зарур).

Кузатишдан мақсад хулқ-атвордаги топилган камчиликларни тўғирлаш йўллари ишлаб чиқиш бўлмоғи лозим.

3. Мустақиллик. Кузатиш йўл-йўлакай қилиниши лозим бўлган эмас, балки мустақил равишда ўтказилиши керак бўлган вазифа бўлмоғи лозим.

4. Табиийлик. Психолого-педагогик кузатиш ўқувчилар учун табиий шароитларда ўтказилиши лозим. У ўқитувчининг иштирокисиз ўтказилиши зарурки, ўқувчи кузатилаётганини сезмасин.

5. Системалилик. Кузатиш ўқитувчининг ҳоҳиши билан эмас, балки доимий план асосида , систематик равишда ёки планлаштирилган маълум ораликдан сўнг ўтказилиши зарур.

6. Объективлик. Кузатиш жараёнида ўз тахминларини эмас, объектив факт, ҳаракат,ўқувчилар хулқ-атворининг объектив хусусиятларини қайд этиш ва шу асосда хулоса чиқариш лозим.

7. Қайд этиш. Олинган барча маълумотлар маълум системада қайд этилиши лозим. Олинган натижалар кузатиш жараёнида ёки уни ўтказилгандан сўнг дарҳол қайд қилиши керак.

Бироқ кузатиш методининг камчиликлари ҳам мавжуд. Булар :

- 1.Текширувчининг пассив ҳолатни эгаллаганлиги.
- 2.Қайд этишдаги хатолар.
- 3.Қайтариш имконининг йўқлиги
- 4.Натижаларни таҳлил қилишдаги субъективизм.

Кузатиш методининг ижобий томони шундаки, экспериментал равишда ўрганиш имкони бўлмаган фаолиятни анализ қилиш, ўқувчи хулқ-атворини табиий шароитда ўрганиш имконияти мавжуд.

Кузатиш педагогик амалиётда қўлланиладиган асосий методлардан биридир.

Кузатиш интерваллари ёшга боғлиқ бўлиши керак .

Туғилгандан 2 - 3 ойгача – ҳар куни

2 - 3 ойдан - 1 ёшгача – ҳар ҳафта

Илк болалик яъни 1 – 3 ёшда – ҳар ойда

3 ёшдан 6 – 7 ёшда – ярим йилда 1 марта

7 – 11 ёшда – 1 йилда 1 марта кузатиш ўтказилиши зарур.

Эксперимент методи. Эксперимент методи табиий ва лаборатория эксперименти турларига бўлинади. Бу метод психик ҳолатни таърифлашгагина эмас, балки уларни тушунтириб беришга ҳам имкон беради.

Кузатишдан фарқли ўлароқ, психологик эксперимент тадқиқотчининг синалаётган фаолиятга фаол аралашув мумкинлигини назарда тутди. Жумладан, тадқиқотчи психологик факт аниқ намоён бўлишига, унинг экспериментчи хоҳлаган йўналиш бўйича ўзгартирилишига, ҳар жиҳатдан тадқиқот қилиш учун бир неча марталаб такрорланишига имкон берадиган шарт – шароитни яратади.

Лаборатория экспериментининг характерли белгиси фақат унинг лаборатория шароитларида махсус психологик асбоб – ускуналар ёрдамида ўтказишларида ва синалувчининг хатти – ҳаракатлари йўл – йўриққа биноан содир бўлиши билангина эмас, балки синалаётганлигини биладиган синалувчи (гарчи, одатда, синалаётган киши экспериментнинг моҳияти нимадан иборатлигини, конкрет нимани ва нима мақсадда тадқиқ қилинаётганлигини билмаса ҳам) кишининг муносабати билан ҳам белгиланади. Лаборатория эксперименти ёрдамида диққатнинг хоссаларини, идрок, хотира ва бошқаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш мумкин. Ҳозирги пайтда лаборатория экспериментини кўпинча шундай тарзда ўтказишадики, унда одам одатдаги шароитларда бажариши мумкин бўлган фаолиятнинг баъзи психологик жиҳатлари моделлаштирилиб қўйилади. Жумладан, экспериментда анчагина ҳиссий зўриқиш вазияти моделлаштирилиб, унинг жараёнида синалувчи, масалан, касби – кори учувчи бўлган киши англанилган ечимлар қабул қилиши. Юксак даражадаги уйғунликни тақозо этадиган мураккаб ҳаракатлар қилиши, приборлардаги кўрсаткичларга муносабат билдириши ва ҳақозолар белгилаб қўйилган бўлиши мумкин.

Табиий эксперимент (биринчи марта 1910 – йилда **А.Ф. Лазурский** таклиф этган) мўлжалланганига кўра, эксперимент ўтказилаётганини биладиган синалувчида ҳосил бўлдиған зўриқишга йўл қўймаслиги ва тадқиқотни одатдаги, табиий шароитларга (дарс, суҳбат, ўйин, уй вазифалрини бажариш ва бошқалар) кўчириши лозим.

Масалан, материални ёдлашнинг самарадорлиги уни узоқ вақт хотирада сақлаб қолиш тўғрисидаги кўрсатмага боғлиқлигини тадқиқ қилиш табиий экспериментга мисол бўла олади. Ўқувчилардан бир гуруҳи ўрганилиши лозим бўлган материал билан таништирилади ва бунинг устига ўқувчи ушбу материал юзасидан эртасига сўралишини айтади. Бошқа бир гуруҳда эса ўқув материалли худди шундай тарзда ўтилиб бўлгач, ўқувчиларга ўтилган дарс бир ҳафтадан сўнг сўралиши айтилади. Ҳақиқатда эса ҳар иккала гуруҳда ҳам

ўқувчилардан икки ҳафтадан кейин сўралган. Ана шу табиий эксперимент жараёнида материални узоқ вақт хотирада сақлаб қолишга мўлжалланган йўл – йўриқнинг афзалликлари аниқлайди.

Психологик – педагогик тадқиқот вазифаларини бажарадиган табиий эксперимент *психолого – педагогик эксперимент* деб аталади. Ҳар хил ёш босқичларида ўқувчиларнинг билиш имкониятларни ўрганишда, ўқувчи шахсини шакллантиришнинг конкрет йўллари аниқлашда унинг роли бениҳоя каттадир.

Анкета. Саволлар ёрдамида психологик ахборот тўплашнинг методик усуллари дир. Бунда саволлар мантиқан бир-бири билан боғланган бўлиб, тадқиқотнинг мақсадига мос келади. Анкета ёрдамида ўқитувчи ўқувчилар шахсий сифатларини аниқлаш учун материал тўплайди.

Таклиф этиладиган саволларга қараб, анкеталар мазмун, функция, формаси бўйича турли хил бўлиши мумкин.

Мазмун бўйича анкета:

1.Фактлар (“сенинг бўш вақтингдаги машғулотинг”, “Уй жой шароитингни таърифла”);

2.Атрофдаги кишилар, ҳодисалар характеристикасини (“Ўқув – ишлаб чиқариш комбинатида иш формаси бошқача бўлиши керак деб ҳисоблайсанми?”, “Кўпчилик болалар ўз имкониятларини тўлиқ ишга солмай ўқишларининг сабаби нима деб ўйлайсан?”).

3.Ўқувчининг ниятларини ифодалаши мумкин (“Олий ўқув юртига кирасанми?”, “Ёзги меҳнат оромгоҳига борасанми?”).

Саволлар бажарадиган функциясига кўра анкета ўз ичига қуйидагиларни олади:

а)Фильтрлиовчи-саволлар. М; агар ўқитувчини олийгоҳга киришни хоҳловчилар қизиқтирса, анкетада қуйидагича саволлар таклиф этилади: “Сенинг ёқтирадиган предметинг?”. Бунга фақат олийгоҳга кирмоқчи бўлган ўқувчиларгина жавоб берадилар.

б)Текширувчи ёки назорат қилувчи саволлар. Уларнинг асосий функцияси – информациянинг тўғрилигини текшириш.

Шакли бўйича анкеталар:

а)Очиқ – бунда тўғри саволлар ўз хохишига қараб, эркин жавоб бериш мумкин.

б)Ёпиқ – бунда саволларга тайёр жавоб берилган бўлиб, ўқувчи улардан бирини танлаши лозим.

Анкета саволларига қуйидаги талаблар қўйилади:

- 1.Саволлар аниқ, тушунарли, содда ва конкрет бўлиши лозим.
- 2.Анкетанинг бошида осон саволлар, кейин қийин, ундан кейин энг мураккаблари, ниҳоясида яна осон саволлар берилиши лозим.
3. Битта хусусиятни аниқлашга бир неча саволлар, назорат қилувчи саволлар берилиши лозим.

Анкета методининг ижобий томони :

1. Оммавий ўрганиш имконияти;
2. Информация тўплаш тезлиги;
3. Маълумотларни анализ қилишда математик методлардан кенг фойдаланиш имконияти;
4. Оғзаки формада жавоб олиш қийин бўлган саволларга жавоб олиш имкони;
5. Бир неча тадқиқотлар натижасини таққослаш имкони;
- 6.Натижаларни қайд этишнинг қулай усули.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, анкета методи шахс хусусиятларининг барча соҳаларини тўла ўрганиш имконини бермайди, ўқувчилар турлича жавоб берганлари туфайли уларни класификация қилишда қийинчиликлар учрайди; жавобларнинг объективлиги юқори эмас, чунки ўқувчилар бунга виждонан ёндошмасликлари мумкин.

Қуйида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг коммуникатив (мулоқатчанлик) хусусиятларини аниқлаш учун мўлжалланган анкета тавсия қилинади.

**Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар шахси коммуникатив
хусусиятларини баҳолаш анкетаси.**

Ушбу анкета ўқувчилар, тарбиячилар ва ота-оналар учун мулжалланган. Бунда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг атрофдагилар билан ўзаро муносабатлари ҳамда коммуникатив хусусиятлари эксперт баҳоланади.

Анкета ёрдамида баҳоланадиган шахс хусусиятлари ва уларга мос келувчи савол ракамлари.

Баҳоланадиган шахс хусусиятлари	Анкетада хусусиятларга мос келувчи саволлар
Мулоқотчанлик	2,3,4
Ташкилотчанлик қобилияти	5
Атрофдагилар билан ўзаро муносабат	6
Альтруизм	7
Эмпатия	8
Агрессивлик	9
Ҳимоясизлик	10
Аразгўйлик	11
Адолатлилик	12
Тўғри сўзлик	13
Илтифотлилик	14
Итоаткорлик	15

Мустаққиллик	16
Қатъийлик	17
Меҳнатсеварлик	18
Ўзига ишонч	19

Анкета матни

1. Боланинг исми шарифи, фамилияси, туғилган вақти.

2. Боланинг катталар билан мулоқатчанлиги:

А) юқори

Б) ўртача

В) жуда одамови

3. Болалар билан мулоқотчанлиги:

А) жуда мулоқотчан, кўпинча ўзи ёлғиз эмас, бошқа болалар билан ўйнашни яхши кўради.

Б) унчалик мулоқотчан эмас, кўпинча ёлғиз ўйнашни ёқтиради.

В) баъзида ёлғиз, баъзида болалар билан ўйнашни ёқтиради.

4. Агар ўқувчи (бола) мулоқотчан бўлса,

А) ёш жихатдан ўзидан катта боллаар билан;

Б) тенгдошлари билан;

В) ўзидан кичик болалар билан ўйнашни афзал кўрадимиз?

5. Ўйинда бола ўзини қандай тутади?

А) биргаликда ўйнаш учун болаларни уюштира олади, ўйинда ўзига фақат етакчилик ролини олади;

Б) ўйинда етакчилик, лидерлик ролини ҳам иккинчи даражали ролни ҳам бирдек бажаради;

В) кўпинча ўйинда бошқаларга бўйсунган ҳолда ўзига иккинчи даражали ролни олади.

6. Ўқувчининг бошқа болалар билан ўзаро муносабати қандай?

А) дўстлик ўрната олади ва ўйинда болалар билан (низо) келишмовчиликларга бормайди;

Б) кўпинча низолар келиб чиқди;

7. Бошқа болалардан ўйинчоқларини қизғонмайдими?

А) бажонидил ўртоқлашади;

Б) баъзида қизғонади, баъзида йўқ;

В) қизғонади;

8. Бошқаларга ҳамдард бўла оладими?

А) агар нимадандир хафа булишаётганини кўрса (сезса), тинчлаштиришга, ачинишга, ёрдам беришга ҳаракат қилиб, доимо ҳамдард бўлади;

9. Бошқа болаларни хафа қиладими?

А) кўпинча хафа қилади;

Б) баъзида хафа қилади;

В) ҳеч қачон хафа қилмайди;

10. Ўқувчи катталарга тез-тез шикоят билан мурожаат қилиб турадими?

А) кўпинча;

Б) баъзида;

В) ҳеч қачон;

11. Ўқувчи тез хафа бўладими?

А) жуда тез;

Б) баъзида;

В) хафа бўлмайди;

12. Ўқувчи (ёки фарзандинигиз) адолатлими?

А) доимо адолатли;

Б) баъзида адолатли;

В) кўпинча адолатли эмас;

13. Ўқувчи доимо рост гапирадими?

А) доимо;

Б) баъзида рост гапирди, баъзида эса йўқ;

В) кўпинча рост гапирмайди, тез-тез ёлғончилик қилади;

14. Ўқувчи доимо ўзини хушмуомила тутадими?

А) доимо;

Б) баъзида;

В) деярли ҳеч қачон хушмуомила эмас;

15. Ўқувчи доимо сизга қулоқ соладими?

А) доимо;

Б) баъзи-баъзида;

В) деярли ҳеч қачон;

16. Ўқувчига мустақиллик хосми?

А) бутунлай мустақил, ҳамма нарсани ўзи мустақил бажаришни ёқтиради;

Б) баъзи-баъзида;

В) кўпинча мустақилликни намоён қилмайди ва у учун бошқалар бажаришини хоҳлайди;

17. Ўқувчига қатъийлик хосми?

А) доимо бошлаган ишини охиригача етказишга ҳаракат қилади;

Б) баъзида қатъийлик намоён қилади, баъзида йўқ;

В) одатда қўл урган ишини охиригача бажармайди;

18. Ўқувчига меҳнатсеварлик хосми?

А) ҳуда меҳнатсевар, доимо топширилаётган ишни бажонидил бажаришга ҳаракат қилади;

Б) баъзида ишлашни севади, баъзида дангасалик қилади;

В) кўпинча дангасалик қилади;

19. Ўқувчи ўзига ишонадими?

А) бутунлай ўзига ишонади;

Б) баъзида;

В) ўзига ишонмайди;

Ушбу анкета бўйича болалрни баҳолашда, экспертчи сифатида фақат ота-оналар эмас, шу билан бирга тарбиячилар, синф раҳбарлари ҳамда кўувчилар ҳам қатнашишлари шарт.

Натижалар таҳлили.

Анкета бўйича олинган маълумотлар қуйидагича баҳоланади:

“А” жавоби- 10 балл;

“Б” жавоби- 5 балл;

“В” жавоби- 1 балл;

Барча жавоблар бўйича натижалар йиғиндиси ҳисобланиб, 18 га бўлинади ва бола шахси коммуникатив хусусиятлари, шахслараро муносабатлари ривожланиш даражасининг ўртача кўрсаткичлари баҳоланади.

Агар ота-оналарнинг баҳолари ўқитувчи ва тарбиячилар билан мос келса, болада баҳоланаётган сифатларнинг мавжудлиги ҳақида хулоса ҳосил қилиш мумкин. Агар 3та экспертдан фақат 2 тасининг баҳолари мос келса, болалар ушбу сифатлар етарли даражада ривожланганлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Агар экспертлар баҳолари умуман бир-бирига тўғри келмаса, боларда ушбу сифатларнинг мавжуд ёки мавжудлиги ҳақида қўшимча махсус теширилувсиз хулоса чиқариш мумкин эмас.

Сухбат методи. Сухбат – бевосита мулоқат жараёнида ўқувчилар психик хусусиятларини аниқлаш методикаси бўлиб, ўқитувчи олдиндан тайёрлаб қўйган савол асосида ўзи учун керакли бўлган информацияни олиш имконига эга.

Сухбат методикаси ёрдамида инсон характери хусусиятлари, ҳатти-ҳаракати мотивлари, ҳаётининг турли томонларига унинг баҳоси, биографиясининг асосий фактлари ва унга бўлган муносабатларни аниқлаш мумкин.

Суҳбат методи маълум қоидаларга асосланиши лозим .

1. Суҳбат тасодифий эмас, режали бўлиши керак.
2. Суҳбат бошида ўқувчи қизиқадиган мавзуда гаплашиш керак.
3. Суҳбат бошланишида биографик характердаги саволлар берилмаслиги керак.
4. Саволлар тушунарли, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда берилиши керак.

Суҳбат методининг ижобий томони - ўқувчи билан бевосита мулоқатда бўлиш, унинг реакцияларини ҳисобга олиш имкони, қўшимча, тўлдирувчи саволлар бериши мумкинлиги. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, суҳбатдан биз объектив факт эмас, балки кишининг субъектив фикрини оламиз.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи. Ўқувчилар ёзган иншога қараб, ўқитувчи унинг адабий қобилиятини, сўз бойлиги, ривожланиш даражаси, образли тафаккури ҳақида ҳулоса чиқариши мумкин. Худди шунингдек, математикадан ёзма иш, чизмачиликдан топшириқ натижаларига қараб ўқувчининг индивидуал психик хусусиятлари, қобилиятлари, меҳнат малакалари ҳақида маълумот тўплаш мумкин.

Диагностик методлар: Бу методлар шахснинг у ёки бу хусусиятларини шунчаки таърифлаш эмас, балки бу хусусиятларни ўрганиш асосида сифат ва миқдор жиҳатдан характеристика бериш имкониятига эга.

Диагностика методларига турли хил тестлар киради.

Тест методи ёрдамида кишининг ақлий қобилиятлари даражаси аниқланади, инсон ҳолати ва уларнинг хусусиятлари белгиланади, шахснинг структуравий сифатлари – ўз-ўзини баҳолаш, эмоционал барқарорлик, муаммога енгил кириша олиши ўрганилади.

Тест инглизча (test) сўз бўлиб, синаб кўриш, текшириш маъносини билдиради. Тест текширувчига тақдим этиладиган топшириқлар тизими бўлиб, унинг натижасида стандартлаштирилган ўлчам ўтказилади. Тест

асосан индивидлар ўртасидаги фарқларни ёки турли шароитларда улар кўрсатадиган реакциялар ўртасидаги фарқларни ўрганиш учун мўлжалланган.

Ёш ва педагогик психологияда тест гуруҳларнинг ижтимоий психологик хусусиятларни; гуруҳий ҳолатларнинг намоён бўлиш даражасини ўрганиш учун ҳам қўлланилади. Тест гуруҳларни ижтимоий психологик характеристикалари асосида дифференциация қилиш мақсадларига хизмат қилади.

Тестнинг стандартлаштирилиши вазифалар бажарилишини баҳолаш ва уни ўтказишнинг бир хилдаги (процедура) жараёнларни ҳосил қилишдан иборат. Бу эса тест ўтказилиши мўлжалланаётган, ўрганилиши талаб қилинадиган катта сонли репрезентатив синалувчиларда (2-3 минг) тестни ўтказиш орқали амалга оширилади.

Тест стандартлаштирилиши 2 босқичда ўтказилади. 1 – босқичда тестни қўллаш йўриқномаси шаклланади : топшириқлар танланади, уни ўтказиш учун кўрсатмалар ишлаб чиқилади, синалувчига бериладиган инструкция тузилади, ва тестни ўтказишнинг бошқа масаллари кўриб чиқилади. 2 – босқичда нормалар аниқланади, яъни тест натижаларини баҳолаш учун бошқа индивидлар ёки гуруҳлар натижалари билан солиштириш учун нормалар системаси белгиланади.

Тестнинг ишончлилиги – бу шу тест қайта ўтказилганда (айнан шу текширувчиларда) олинган маълумотларнинг бир бири билан мос келиши. Ишончлилиқни баҳолашнинг асосий кўрсаткичи коррекция коэффиценти.

Тестнинг валидлиги – тест қандай мақсадда яратилган бўлса, ўша мақсад учун қўлланади.

Қўлланадиш соҳасига қараб:

1. Интеллект тестлари
2. Махсус қобилиятли ва ютуққа эришиш тестлари
3. Шахс хусусиятларини аниқлаш тестлари
4. Қизиқишлар, установка, қдратларни аниқлаш тестлари

5. Шахслараро муносабатлар, диагностикаси учун мўлжалланган тестлар фарқланди.

Масалан, шахслараро муносабатларни ва шахс сифатларини диагностика қилиш учун кўпинча америкалик психолог Т. Лири томонидан яратилган методика қўлланилади. Бу методик сўровнома бўлиб, 128 та пунктдан иборат. Синалувчи ўзи ва атроқидагиларда муайян хислатларнинг мавжудлигини, шунингдек, ўзида ва шерикларида бўлишини хоҳлайдиган сифатларни кўрсатади. Натижалар қайта ишлангач, тадқиқотчи синалувчининг шахси, йўналишини аниқлаб, ва шу асосида шахслараро ўзаротаъсирини прогноз қилиши мумкин.

Шундай қилиб, тестлар – бу махсус методлар бўлиб, у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қисқа муддат ичида текширилади. Тестлар асримизнинг бошларида кашф қилинган бўлиб, улар 20 – 30 йилларда ҳаётга, амалиётга шиддат билан кириб келди. Натижада махсус соҳа – психометрика юзага келди. Тестларни қўллашнинг қулайлиги шундаки, бир тест ёрдамида маълум 0 нинг у ёки бу хусусиятларини бир неча марта, такроран синаб кўриш мумкин.

Проектив методлар. Проектив методлар тест усулларининг бир кўриниши бўлиб, уларда текширилувчи учун аниқ кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шарҳлаш топшириғи берилади. Масалан, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд бўлмаган буюмлар берилиши ва уларни текширилувчи ўзининг хиссий кечинмалари, қизиқишлари, дунёқраши нуқтаи назаридан баҳолаши кутилади.

Проектив методлар қаторига Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” тестини киритиш мумкин (1921). Бу – 2 томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғларидан иборат бўлиб, ҳар 1 доғ ҳар хил бўёқли фонда кўрсатилади. Текширувчидан ҳар 1 “доғ” ниманинг шаклини эслатилиши сўралади. Бунда :

2 та доғ қизил рангли штрихлар, 5 та боғ кулранг – қора, 3 та доғ – ёрқин бўлмаган рангларда берилади.

Синалувчи тасвирлаган образлар ва ассоциацияларга қараб унинг шахси хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқарилади.

Роршах тестининг ёш психологиясида қўлланиладиган варианты Е.Т. Соколова томонидан модификация қилинган тест. Бу тест оилавий мулоқатни диагностика қилишда фойдаланилади. Бу мақсадда экспериментга қўшимча методик усул киритилган. Бир неча карточкалар бўйича эксперимент қатнашчилари келишишлари керак. Биргаликдаги (келишув асосида) жавобларнинг сифати ва миқдorigа қараб тадқиқотчи кичик гуруҳ (ёки оила)нинг жипслиги ва мослиги ҳақида маълумотни қўлга киритадилар.

Шунингдек, психологик тадқиқотларда кўпинча расмли ассоциациялар методи қўлланилади. Ушбу метод 1 - бўлиб 1945 йилда С.Роденцвейг томонидан тақлиф қилинган. Бунда текширилувчига турмушда тез – тез учраб турдиган зиддиятли вазиятлар акс эттирилган расмлар тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарама – қарши томондаги шахслар эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган. Текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзиш сўралади. Берилган жавобларга қараб шахс йўналиши, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланади.

Роденцвейг тести субъект агрессияси йўналишининг 3 та турини аниқлаш имконини беради :

1. Агрессия инсоннинг ўзига қаратилган
2. Агрессия атрофга қаратилган
3. Субъект вазиятни ҳал қилишдан қочади ёки уни безайди.

Педагогик амалиётда кўпинча И. Шванцара томонидан ишлаб чиқилган, ўсмирлик ва ўспиринлик даври учун мўлжалланган рамли тест вариантдан фойдаланилади.

Проектив методикалардан яна бири тугулланмаган жумлалар методи. Ушбу метод ёрдамида гуруҳий ва шахсий установкалар текширувчининг атрофидагиларга (ўртоқлари, ўқувчи, ота-онаси) муносабати хусусиятлар, шунингдек, ўзига ва келажакка бўлган муносабатлари ҳам ўрганилади. Шу мақсадда текширувчига бир қанча тугулланмаган жумлалар таклиф қилинади, кўп ўйламасдан гапни мантиқан охирига етказиш талаб қилинади. Масалан,

- менинг ҳар сафар кайфиятим бузилади, агар...
- мен учун энг муҳим муаммо, бу - ...
- дўст – бу ...
- менинг отам баъзида ...
- мен шунга интиламанки ...

Проектив методикалар турли – туман. Улар бир биридан тубдан фарқ қилади. Бироқ шуни назарда тутиш лозимки, проектив методикани тавсифлаш муайян психологик билимларни махсус назарий тайёргарликни ва методикани қўллаш бўйича амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Социометрия методи. Социометрия методи биринчи бўлиб америкалик психолог Дж. Морено томонидан таклиф этилган. Бу методнинг моҳияти шундан иборатки, инсон у ёки бу кўрсаткич бўйича гуруҳ аъзоларини танлайди. Қилинган танлашлар асосида кишининг гуруҳдаги шахслараро муносабатлар системасида тутган ўрни ҳақида хулоса қилинади.

Демак, социометрия методи ёрдамида гуруҳ аъзолари ўртасидаги симпатия ёки антипатияни аниқлаш мумкин. Социометрия методини оператив тарзда ўтказиш, унинг натижаларини эса математик қайта ишлаш ва график равишда ифодалаш мумкин.

Социометрияни тадқиқот методи сифатида тан олиш билан бир қаторда унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Асосий камчилик шундан иборатки, социометрия методи мавжуд муносабатлар структурасининг сабабларини аниқлаш имконини бермайди. Шунинг учун

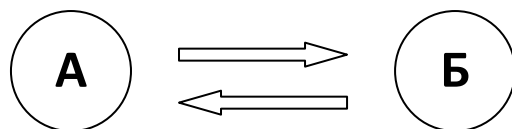
хам социометриядан олинган маълумотлар кузатиш, суҳбат, психолого – педагогик эксперимент натижалари билан тўлдирилиши лозим.

Социометрия методидан гуруҳ, коллектив аъзолари ўзаро бир - бирларини яхши билган ҳолатлардагина фойдаланиш мумкин. Бу метод ёрдамида шахснинг хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатлардаги ҳақиқий ўрнини аниқлаш. Бирламчи гуруҳлар мавжуд ёки мавжуд эмаслигини топиш. Бирламчи гуруҳларнинг пайдо бўлиши ва тарқаб кетиши сабабларини аниқлаш мумкин.

Социометрия методининг моҳияти шундан иборатки, текширилувчига бирга қилинадиган ишлари ёки гуруҳ аъзоларининг ишларини биргаликда бажаришга хоҳишлари тўғрисида саволлар берилади. Бериладиган саволлар танлаш кўрсаткичлари дейилади. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар фарқланади. Кучлилар чуқур ва барқарор муносабатларни, кучсизлари юзки ва беқарор муносабатларни аниқлашга имкон яратади. Масалан, “хизматдошларингиздан қайси бири билан 1 та бригадада ишлашни хоҳлардингиз?” деган савол бўйича аниқланган кўрсаткич кучли кўрсаткич ҳисобланади, чунки у узок вақт давом этадиган, муҳим муносабатларга тегишли. “Кимни бирга экскурсияга боришга таклиф қилардингиз?” – кучсиз кўрсаткич, чунки у чуқур бўлмаган ва вақтинчалик муносабатларни белгилайди. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар мазмуни жиҳатидан турлича бўлиши мумкин, лекин улардаги умумий нарса – натижалар, яъни шерик танлаш.

Танлашлар сони чексиз бўлиши мумкин, бироқ амалиётнинг кўрсатишича, кишининг гуруҳдаги ҳолати ва ўзаро муносабатларини аниқлаш учун 3 та киши танлаш етарли. Бунда текширувчидан, 1 - навбатда кимни танлаши, агар 1 – билан имкон бўлмаса 2 – навбатда кимни танлаши ҳамда иккинчисини танлаш имкони бўлмаса, 3 – навбатда кимни танлаши ҳақида сўралади.

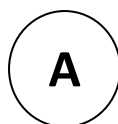
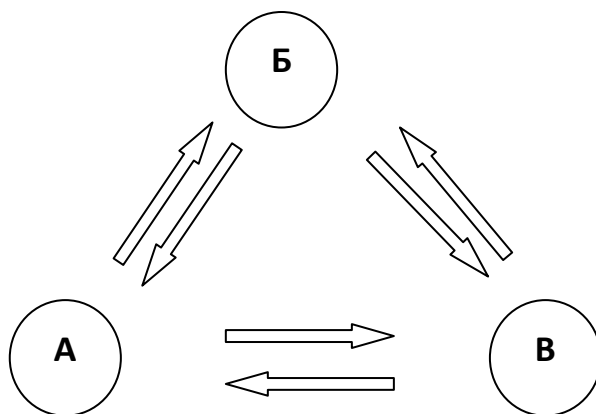
Шерикни танлаш ўзаро ва бир томонлама бўлиши мумкин. 1 – ҳолда А – Б ни, Б – А ни танлайди. Бу ўзаро бир – бирини танлаш ҳисобланади. Танлаш бир томонлама бўлганда А – Б ни, Б эса В ни ёки Г ни танлайди.

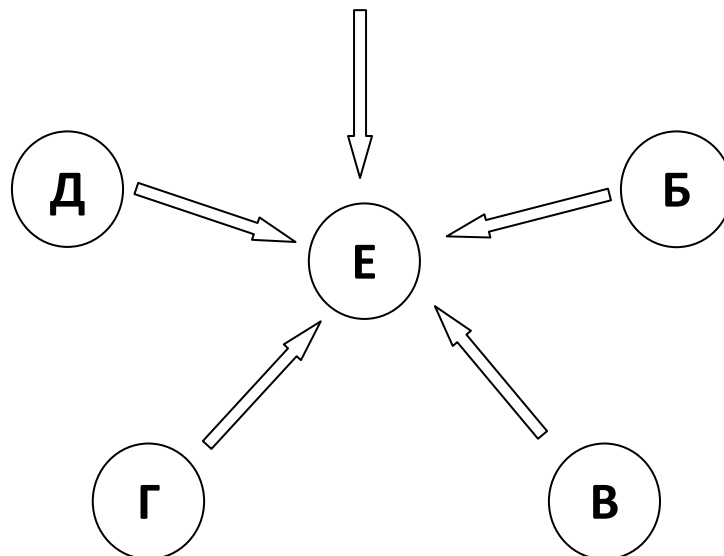

Танлаш бир томонлама бўлганда А – Б ни, Б эса В ни ёки Г ни танлайди.

Гурух, коллективдаги ўзаро муносабатлар график равишда занжир, учбурчвак ёки юлдузча шаклида ифодаланиши мумкин.

Бундай ифодалаш аъзоси унчалик кўп бўлмаган гуруҳларда мумкин. Агар гуруҳ кўп сонли бўлса, айлана шаклидаги схемадан фойдаланиш лозим. Бунинг учун 4 та айлана чизилади. Биринчи ёки марказий айланага энг кўп танланган гуруҳ аъзосининг шартли белгиси қўйилади. Марказдан кейинги, яъни иккинчи айланага 3 марта танланган ўқувчиларнинг номери ёзилади, учинчи айлана ичига 1 – 2 та танлаш олган ўқувчи, тўртинчи айланага танланмаган ўқувчиларнинг шартли белгиси ҳамда айланадан ташқарига рад этилган ўқувчилар номери ёзилади.

Бунда айлана 2 қисмга ажратилади ва чап томонга қизлар, ўнг томонга ўғил болаларнинг шартли белгилари жонлаштириб чиқилади. Қизлар доира, ўғил болалар эса учбурчак билан ифодаланади. Доира ва учбурчаклар ким кимни танлашига қараб, стрелкали чизиқлар билан бирлаштирилади. Бу схема социограмма деб аталади.

Агар гурӯпада 20 дан ортиқ аъзо бўлса, бундай схема тузиш қийинроқ бўлади. Шунинг учун бундай ҳолларда матрицадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Матрица қуйидагича тузилади. Тўртбурчаклар ёки квадрат чизилиб, гуруҳ аъзоларининг сонига қараб каттакчаларга бўлинади. Чап тарафдан юқоридан пастга ва юқоридан ўнг тарафга гуруҳ аъзоларининг шартли белгилари қўйиб чиқилади. Гуруҳ аъзоларининг шартли белгилари

Ўқувчилар фамилияси ёки фамилия бош ҳарфи, текширувчиларнинг тартиб номерлари ҳам бўлиши мумкин. Горизонтал чизиқ бўйича қаторларга танланаётган ўқувчи, вертикалига эса катакча ичига кимни танлаётгани ҳақидаги маълумотлар ёзилади. Ижобий танлаш “+” белгиси билан, ўзаро бир – бирини танлаш эса “+” белгиси билан ифодаланади.

Маълумки, кичик гуруҳ ёки коллективларда бирламчи гуруҳ ва коллективлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу бирламчи гуруҳлар эса бошқа матрицада белгиланади. Бунинг учун юқорида кўрсатилганидек. Тўртбурчак ёки кватрат чизилиб, матрицанинг чап бурчагидан пстдаги ўнг бурчагига қаратиб диагонал чизиғи ўтказилади. Бу чизиқ кватратнинг шу диагонал чизиғига тўғри келган катаклари устидан ўтади. 1 – матрицадан ўзаро танланишга эга бўлган истаган бир ўқувчини танлаб олинади. Унинг тартиб номерини ва фамилиясини матрицанинг 1 – қаторига ўтказилади. Худди ана шу номерни юқоридаги 1 – катакка қўйилади. Сўнгра 1 – матрицадан 1 – қаторга ёзилган шахс билан ўзаро танланишда бўлган шахсларни танлаб олинади. Унинг тартиб номери в фамилияси 2 – қаторга ёзилади. Худди на шу номернр юқоридан 2 – устунга ёзилади. Матрицанинг шунга мувофиқ келадиган катакларига “+” белгиси ёзиб қўйилади. Матрицанинг 1 – қаторидаги ўқувчи билан ўзаро танланишда бўлган гуруҳнинг навбатдаги аъзосини унинг 1 – матрицадаги номерини сақлаган ҳолда 3 – қаторга ёзилади. Шу номерни 3 – устуннинг юқори қисмига ҳам қўйилади. Тегишли катакка “+” белгиси қўйилади. Шу тариқа 1 – матрицадан танлаб олинadиган фамилияларни навбатдаги қаторга ёзиладиган ўзаро танланишда бўлган бирорта ҳам киши қолмагунча давом эттириш керак. Бошқача қилиб айтганда. Ўзаро танланишда бўлган кишилар доираси яқунланиши лозим. Ўзаро бир – бирини танламаган ўқувчилар матрицанинг охирига ёзилади. Микрогуруҳ, яъни бирламчи гуруҳ 2 – 5 кишидн иборат бўлиши мумкин.

Шундай қилиб. Социометрия методи объектив ва аниқ маълумотлар, яъни шахснинг гуруҳ ёки коллективдаги реал ҳолатини акс эттирувчи маълумотлар олишга имкон беради ва амалий мақсадларда фойдланиши мумкин.

Социометрик матрица

№	Исми – шариф (текширувчилар)	Абдуллаев	Воҳидов	Даминова	Закирова	Икромов	Исломова	Қилинган	танлашлар
1.	Абдуллаева	X	3	1		2			
2.	Воҳидова	1	X	2					
3.	Даминова		3	X		1			
4.	Зокирова		1	3	X				
5.	Икромов					X			
6.	Исломова						X		
Танлашлар сони									

Натижаларга қараб, гуруҳ аъзоларининг қайси бири энг кўп танланганлигини билиш мумкин. Энг кўп танлаш олган – лидер ҳисобланади.

Социометрик тадқиқотдан олинган натижалар (матрица ва социограмма шаклидаги) социометрик индекслар билан тўлдирилади. Бу индекслар гуруҳни миқдор жиҳатидан характерлаб беради. Шулардан бири – гуруҳий жипслик индекси.

Группавий жипслик индексини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$C_i = \frac{\sum_{j \neq i} e_{ij}}{\sum_{j \neq i} 1}$$

Бу ерда $\sum_{j \neq i} e_{ij}$ – ўзаро танлашлар йиғиндиси, суммаси

$\sum_{j \neq i} 1$ - ушбу группада бўлиши мумкин бўлган ўзаро танлашларнинг максимал сони

n – ўрганилаётган гуруҳдаги аъзолар сони

Масалан,
$$\sum_{\max} = \frac{n(n-1)}{2} = \frac{20(20-1)}{2}$$

Психологик тадқиқотлар натижаларини математик – статистик қайта ишлаш методлари.

Тадқиқотдан олинган маълумотларни (миқдорий) таҳлил қилиш ва тавсифлашга киришишдан аввал уларни умумлаштириш, бир тизимга солиш ва ихчам шаклга келтириш зарур. Бунинг учун эса математик статистика тушунчаларини албатта билиш ва улар билан ишлай олиш талаб қилинади.

Одатда ўлчов натижаларини акс эттирувчи сонлар статистикасида вариантлар деб аталади ва x_i билан белгиланади. Барча ўлчовлар, яъни ўсиб бориш ёки камайиш тартибида жойлашган ўлчовлар вариацион қаторни ташкил қилади. Вариацион қатор таркибида такрорланадиган ўлчовлар сони частота дейилади.

Масалан, тадқиқотчи “Сенинг фикр ва қарашларинг синфдошларингники билан кўпинча мос келадими?” каби анкета саволига 36 ўқувчидан жавоб олган дейлик. Бунда 5 хил жавоб кўзда тутилган : “ҳар доим”, “кўпинча”, “баъзида”, “камдан-кам”, “ҳеч қачон”. Агар ҳар 1 жавоб варианты учун сон белгиси берилса (“ҳар доим ” – 5 “кўпинча” – 4 “баъзида” – 3 “камдан-кам” – 2 “ҳеч қачон” – 1)

Ҳамда сонларнинг камайиб бориш тартиби бўйича бир қаторга жойлаштирилса, биз қуйдагича вариацион қаторга эга бўламиз:

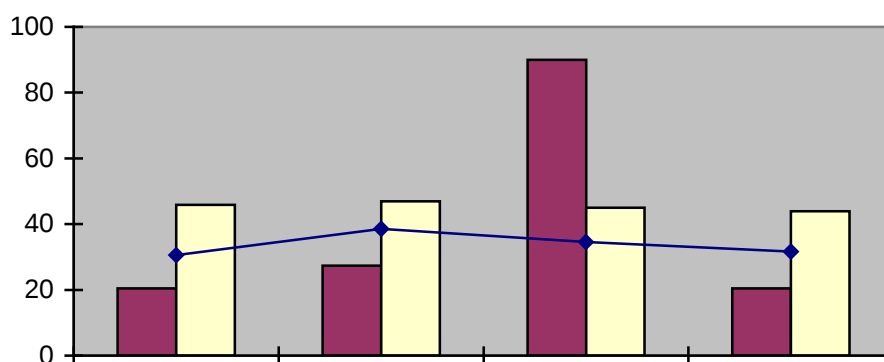
5555544444444433333333333322222211

Олинган маълумотларни қайта ишлаш осон бўлиши учун жадвал шаклига келтирамиз:

**Анкета саволларига ўқувчилар берган жавобларидан частота бўйича
тақсимланиши.**

	Вариантлар	Частота
1.	Ҳар доим	6
2.	Кўпинча	9
3.	Баъзида	12
4.	Камдан-кам	7
5.	Ҳеч қачон	2
	Жами	36

Частота бўйича жадвалда келтирилган маълумотларни график шаклига келтириш мумкин. Бўнда график тузиш 2 йўл билан амалга оширилиши мумкин. Горизантал чизиққа вариантлар, вертикал чизиққа улар частотаси жойлаштириб, штрих чизиқ билан бирлаштирсак, частоталар полигони эгри чизиғига эга бўламиз.

4-расм

Тадқиқотдан олинган маълумотларни статистик қайта ишлаш учун ўртача арифметик қиймат, мода ва медианани ҳисоблаш зарур. Ўртача арифметик қиймат олинган натижалар йиғиндисини топиб, уни вариацион қатор аъзолари сонига бўлиш орқали ҳисоблаб чиқилади:

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_i + \dots x_n}{N} \quad (1)$$

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i \quad (2)$$

Бунда $\bar{x}$ - ўртача арифметик қиймат

x_i - вариант ифодаси

N-вариацион қатор аъзолари сони.

Агар вариацион қатор орасининг баъзи вариантлар (такрорланса, (1) формула қуйдаги кўринишни олади :

$$\bar{x} = \frac{x_1 \cdot k_1 + x_2 \cdot k_2 + \dots + x_n \cdot k_n}{k_1 + k_2 + \dots + k_n} \quad (3)$$

Энди қуйдаги вариацион қаторнинг ўртача арифметигини (3) формула ёрдамида ҳисоблаб кўрамиз :

114445577778

$$\bar{x} = \frac{1 \cdot 2 + 4 \cdot 3 + 5 \cdot 2 + 7 \cdot 4 + 8 \cdot 1}{2 + 3 + 2 + 4 + 1} = \frac{60}{12} = 5$$

Агар ўлчов таркиб шклавсига бажарилган бўлса, ўртча арифметик қийматни топиш мумкин эмас. Бу ҳолда медиана топилади.

Медиана – бу вариацион қаторни тенг 2 га бўлувчи ифода бўлиб, унинг ярми чап, ярми ўнг томонда жойлашади.

Медиананинг ўрни қуйдаги формула билан топилади :

Медиана ўрнининг $\frac{N+1}{2}$ (масалан, $\frac{5+1}{2} = 3$

Бунда N – қатор аъзолари сони.

Агар олинган натижа тоқ сон бўлса, масалан, 12, 9, 7, 6, 2 бунда медиана 7 сонига тенг, ёки 3 - ўрин. Агар жуфт сон бўлса, масалан, 5, 7, 11, 12 бунда медиана 2-ва 3-ифоданинг ўртаси, яъни 4 та 2.5 га тенг.

Номинал ўлчов ўтказилганда мода топилади. Мода – вариацион қаторда кўпроқ учрайдиган ифода.

Масалан, 3,3,3,4,5,5,5,5,9,10 вариацион қаторда 5 сони мода ҳисобланади, чунки у бошқаларига қараганда кўп (4марта) учраяпти. Демак, мода-частотаси максимал бўлган вариант. Агар ҳамма ифода бир хил частотада учраса, унда ушбу вариацион қатор модага эга бўлмайди. Вариацион қатор бимодаллик ҳам бўлиши мумкин. Масалан, 3,3,4,4,4,5,5,5,5,7,7,8,8,8,8,9 вариацион қаторда 5 ва 8 мода бўлиб ҳисобланади.

Гуруҳ ичидаги вариациялар баҳосини ўлчаш учун вариацион қаторнинг бошқа характеристикалари – дисперсия ва ўртача квадрат оғиш (стандарт оғиш) ҳисоблаб чиқилади.

Буларни ҳисоблаш турли танлаб олинган текширувчилар (выборка) да олинган натижаларни ўзаро бир-бири билан таққослаш имконини берибди. Дисперсияни топиш учун олдиндан қуйидагича жадвал тузиб олинади:

2-жадвал

	Кўрсаткич ифодаси	Ўртачадан оғиш	Квадрат оғиш
1	1	1-2=-1	1
2	3	3-2=1	1
3	3	3-2=1	1
4	0	0-1=-1	1
5	4	4-2=2	4
6	1	1-2=-1	1

$$\sum_{i=1}^N xi = 12$$

$$\sum_{i=1}^N (xi - \bar{x})^2 = 12$$

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i = \frac{12}{6} + 2 \qquad \sigma^2 = \frac{1}{(N-1)} \sum_{i=1}^N (\bar{x} - x_i)^2 = \frac{12}{5} = 2.4$$

Дисперсия қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\sigma^2 = \frac{1}{(N-1)} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2$$

Бунда $\bar{x}$ – вариацион қаторнинг ўртача арифметик қиймати

x_i - ҳар 1 алоҳида вариантнинг ифодаси

N – вариацион қатордаги вариантлар миқдори

Ўртача квадрат оғиш дисперсиядан квадрат илдиз чиқариш орқали аниқланадиган σ (сигма) билан белгиланади, қуйдагича ҳисобланалди:

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2}$$

Илмий таҳминни статистик текшириш

Ижтимоий психологик тадқиқотларда математик статистикани қўлلىшнинг муҳим томонларидан бири олинган натижалар статистик миқдорини (значимость) аниқлаш.

Маслан, тадқиқотчи ўзининг тадқиқотида гуруҳий фаолият самардорлигини гуруҳ ривожланиш даражсига боғлиқлигини ўрганмоқчи дейлик. 2 та гуруҳ – юқори ривожларниш даражси ва пасот ривожланиш даражсига эга бўлган гуруҳларда олинган 2 турдаги ўлчовлар арифметик қиймати топиши мумкин.

3-жадвал

Юқори ривожланиш даражсига эга бўлган гуруҳ			Паст ривожланиш даражсига эга бўлган гуруҳ		
Фаолият	$(\bar{x}_1 - x_i)$	$(\bar{x}_1 - x_i)^2$	Фаолият	$(\bar{x}_i - x_1)$	$(\bar{x}_i - x_1)^2$
самарадорлиги			самарадорлиги		
балл ҳисобида			балл ҳисобида		

5	-2	4	6	-2	4
6	1	1	3	1	1
7	0	0	4	0	0
10	-3	9	5	-1	1
6	1	1	5	-1	1
8	-1	1	3	1	1
7	0	0	2	2	4

$$\bar{x}_1 = 7$$

$$\sum_{i=1}^N (x_1 - \bar{x}_i)^2 = 16$$

$$x_2 = 4$$

$$\sum_{i=1}^N (x_2 - \bar{x}_i)^2 = 12$$

$$\sigma_1^2 = 2.67$$

$$\sigma_1 = 1.63$$

$$\sigma_2^2 = 2$$

$$\sigma_2 = 1.41$$

$$\sigma_1^2 = \frac{1}{(N-1)};$$

$$\sum_{i=1}^N (x_1 - \bar{x}_i)^2 = \frac{16}{6} = 2.67;$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\sigma^2} = \sqrt{2.67^2} = 1.63;$$

$$\sigma_2^2 = \frac{12}{6} = 2;$$

$$\sigma_2 = \sqrt{2^2} = 1.41.$$

$\bar{x}_1$ ва $\bar{x}_2$ лар ўртасида фарқ борлигини, яъни гуруҳ ривожланиш даражаси билан гуруҳий фаолият ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжудлигини аниқлаш учун тадқиқотчи $\bar{x}_1 - \bar{x}_2$ ўртасидаги фарқнинг статистик (достоверность) ишончлилигини топиши лозим. Бунинг учун Стьюдентнинг t критерийсидан фойдагинишлади.

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

Бу ерда $\bar{x}_1$ ва $\bar{x}_2$ - ўртача арифметик қиймати;

m_1 ва m_2 - ўртача хато қиймати бўлиб, у қуйидаги формула ёрдамид аниқланади:

$$m = \frac{\sigma}{\sqrt{N}}$$

Бизнинг мисолда 1-қатор учун хато қуйидагига тенг :

$$m = \frac{\sigma_1}{\sqrt{N_1}} = \frac{1.63}{\sqrt{7}} = 0.62;$$

2-қатор учун

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}} = \frac{7 - 4}{\sqrt{0.62^2 + 0.53^2}} = 3.69$$

Шундан кейин, тадқиқотчи махсус жадвал орқали ишончилилик дарадасини аниқлайди. Психология бўйича қилинадиган ишларда асосан 5 фоизли ($p=0.05$), 1 фоизли ($p=0.01$) ва 1 промияли ($p=0.001$) ишончилилик даражаси қўлланилади. Агар t – критерия миқдори масалан, 5 фоизли ишончлик даражасига тенг ёки ундан кичик бўлса, ўртача қийматлар ўртачаси топилган фарқ тасодифий, яъни 100 тадан 5 ҳолатга тўғри келади ($p \leq 0.05$) . Агар $p \leq 0.05$ (яъни тасодифийлик фарқ 5 фоиздан катта) бўлса, фарқ унчалик катта эмас (незначимая разница). (Уровень значимости) ишончилилик даражаси қанчалик юқори бўлса, t -кўрсаткичнинг миқдори (значема) шунчалик катта бўлади.

Спирмен корреляция коэффиценти:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

r_s -корреляция коэффиценти;

d -таққосланаётган о. ўрни (ранг) ўртасидаги фарқ;

n -таққосланаётган жуфтлик миқдори

Корреляция коэффиценти миқдори -1 дан +1 гача оралиқ чегараларидан четга чиқмайди.

Агар корреляция коэффиценти +1га яқин бўлса, ўзгарувчилар ўртача мустаҳкам тўғри алоқа мавжудлигини билдиради. Агар корреляция коэффиценти -1 га яқин бўлса, ўзгарувчилар ўртача тескари алоқа бирлигидан далолат беради. Агар корреляция коэффицент 0 бўлса, алоқа мавжуд эмас.

Олинган миқдорнинг ишончлилик даражасини аниқлаш учун Стъюдентнинг t- критерийсидан фойдалинилади:

$$t = \frac{\div \sqrt{\bar{O} - 2}}{\sqrt{1 - \div^2}}$$

t - стъюдентнинг корреляция коэффиценти кўрсаткичи

ч - корреляция коэффиценти миқдори

N - выборка ҳажми

Корреляция (ранговый) коэффицентини ҳисобланиш.

Масалан, 2 та эксперт 1 та ўқувчини 8 сифат бўйича баҳоланадилар:

6. Қаттиққўллик
7. Қатъийлик
8. Жаҳлдорлик
9. Жавобгарликни ҳис қилмайдиган
10. Очик кўнгил
11. Тўғри сўзлик
12. Ақллилик
13. Ғайратлилик

Бунда шу 8 хил сифат ўринларга жойлаштириб чиқилади. 1-ўринда ўқувчига энг кўп нмоён бўладиган сифат, 8-ўринда энг кам нмоён бўладиган сифат жойлаштирилади. Натижадалар 4-жадвалда келтирилган.

Спирмен формуласидан фойдаланилади:

$$\div_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

4-жадвал

Қаторга жойлаштириш учун экспертларга таклиф қилинган сифатлар рўйхати	Жойлаштирилган сифатлар қатори		Ўринлар (ранглар)	d^2
	1-эксперт	2-эксперт	ўртасидаги фарқ d	
Ғайратлилик	1	2	-1	1
Қаттиққўллик	5	7	-2	4
Қатъийлик	6	3	3	9
Жаҳлдорлик	8	6	2	4
Маъсулиятлини ҳис қилмаслик	7	8	-1	1
Очиқ кўнгиллилик	3	4	1	1
Тўғрисиўзлик	4	5	-1	1
Ақллилик	2	1	1	1

$$\sum d^2 = 22$$

$$\div_s = 1 - \frac{6 \cdot 22}{8(8^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 22}{504} = 0.74$$

Стьюдент t-кўрсаткичидан фойдаланиб, ишончлилик даражасини аниқлаймиз.

$$t = \frac{\div_s \cdot \sqrt{N \cdot 2}}{\sqrt{1 - \div_s^2}} = \frac{0.74 \cdot \sqrt{8 - 2}}{\sqrt{1 - 0.74^2}} = \frac{1.81}{0.67} = 2.71$$

Қўлга киритилган миқдор, яъни $\chi_s - 0.74$ 2 эксперт баҳолари ўртача юқори даражасидаги тўғри алоқа мавжудлигидан далолат беради. Бу эса бизга баҳолананаётган ўқувчиларга берилган (баҳолар) характеристикаларнинг 0 ивлигидан ҳамда экспертлар баҳо кўрсаткичларининг умумийлиги ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради.

Психологик тадқиқотни ўтказишга қўйиладиган талаблар :

1. Тадқиқотларни ташкил қилиш текширувда қўлланиладиган метод ва методикаларни танлаш ҳамда синаб кўришни (пилотаж текширув) ўз ичига олади. Тадқиқотга тайёргрлик жараёнида текширилувчилар ва уларнинг сони аниқланади.

Тадқиқот методи – бу тадқиқотчини қизиқтирган маълумотни қўлга киритиш йўли, воситаси.

Тадқиқот методикаси – бу психик жараёнлар ва уларнинг хусусиятлари тўғрисидаги зарур маълумотларни қўлга киритиш учун ишлатиладиган конкрет усул ва воситалар мажмуи.

2. Тадқиқот ўтказиш жойи турли хил ташқи шовқинлардан ҳоли бўлиши, шу билан бирга санитария – гигиен қоидаларига жавоб бериши лозим. Мажбур қилмайдиган иш ҳолати таъминланиши керак.

3. Тадқиқотнинг техник таъминланиши ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларга мос тушиши керак.

4. Текширувчиларни сифат жиҳатидан бир хил қилиб танлаш зарур.

5. Тадқиқотчи тадқиқотнинг боришига унинг барча босқичлариги ўтказишга таъсир этади (режалаштиришдан то хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқишгача).

6. йўриқнома ёки кўрсатма (инструкция) тадқиқот бошланишидан олдин, тайёргарлик босқичида тузилади. У аниқ, қисқа ва бир маъноли бўлиши лозим.

7. тадқиқот натижалари баённомаларда қайд этилиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам тўла. Ҳам мақсдга қаратилган бўлиши керак.

8. Тадқиқотдан олинган маълумотлар сифат ва миқдор жиҳатдан анализ – синтез қилиниши, яъни қайта ишланиши зрур.

Психодиагностик методикаларга қўйиладиган талаблар :

Психодиагностик методикалар қўлланилишидан олдин юқори сифат ва самарадорлигини кўрстувчи мезонлар асосида текширувнинг ўтказилиши зарур.

Психодиагностик методикаларни баҳолашнинг асосий мезонлари (критерий) сифатида ишончлилик ва валидлик олинishi мумкин.

Психодиагностик методикалар ишончлилиги – психодиагностик методиканинг сифати бўлиб, у ушбу методик ёрдамида етарлич барқарор натижаларга эришиш имконияти билан белгиланади.

Методиканинг ишончлилиги – натижалар барқарорлиги ва такрорланишини кўрсатувчи мезон.

А.Анастаси агар бола ҳафта бошида интеллект тести бўйича 110 га тенг кўрсаткичга эга бўлмаса, ҳафта охирида бу кўрсаткич 80 га тенг бўлса, бундай методикага ишонч билан қараш мумкин. Эмаслиги ҳақида ёзган. Ишончли методикаларни қайта ўтказиш ўхшаш натижани кўрсатиши керак. Озгина ўзгариш бўлиши мумкин, лекин улар унчалик аҳамиятли бўлмаслиги керак.

Методикалар ишончлилик даражаси бир қанча сабабларга боғлиқ. Тадқиқот натижалари аниқлигини пасайтирувчи омиллар қаторига қуйдагилари киритиш мумкин:

- диагноз қилинётган сифатнинг стабил, барқарор эмаслиги;
- диагностик методикаларнинг такомиллашмагани (кўрстма хато тузилган, топшириқлар характери жиҳатидан ҳар турдалиги, текширилувчига методикани тақдим этиш бўйича кўрсатмаларнинг ноаниқлиги);

- тадқиқот вазиятини ўзгариши (куннинг ҳар хил вақтид текширув ўтказилиши, хонанинг турлича ёритилиши, бегона шовқинларнинг бор ёки йўқлиги);
- экспериментар хулқ – атори монерасининг ўзгариши (бир тажрибада бошқача инструкция, бошқасида уни ўзгартириб бериши; топшириқнинг бажарилишини турлича стимуллаштириши);
- текширувчи функционл ҳолатидаги ўзгаришлар (ўзини хис қилиши яхши бир экспериментда, бошқасига чарчаш ҳолатида бўлиши);
- натижаларни интерпретация қилиш ва баҳолашда субъективлик.

Психодиагностик методикалар ишончлилигини текшириш й ииаридан бири стандартлаштириш, методик ўтказиш процедурасини ва унинг натижаларини баҳолашнинг ягона талабларини ишлаб чиқиш.

Методикани баҳолашнинг яна бир муҳим мезони валидлик ҳисобланади.

Ишончлилик аниқлангач, методиканинг валидлиги масаласи кўриб чиқилади. Чунки ишончли бўлмаган методика валидлиги юқори методика бўла олмайди.

Методика – валидлиги – методика ёрдимида олинган маълумотларнинг методиканинг нимани аниқлашга қаратилганлиги, яъни методика моҳияти биланмослиги.

Валидлик – методиканинг самарадорлиги, амалий фойдасини кўрсатувчи мезон.

Репрезентативлик – танланманинг синовчилар бош мажмуи храктеристикаларини кўрсатувчи хусусияти.

Шунингдек, Акимова М.К., Гуревич Е.М. бўйича ҳозирги замон психологиясида мавжуд бўлган воситаларни сифат даражасига кўра 2 гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) формаллашган методикалар
- 2) кам формаллашган методикалар

1 – гуруҳ методикаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- тестлар;
- сўровномалар;
- проектив техника методикалари;
- психофизиологик методикалар;

Улар учун характерли жиҳтлар:

- аниқ регламентация;
- тадқиқот ёки текширув жараёнининг объективизацияси (кўрсатмага тўғри амал қилиш, стимул материални намойиш қилишнинг қатъий усулларию. Синалувчи фаолиятига тадқиқотчининг аралашмаслиги;
- стандартизация (яъни диагностик эксперимент натижаларини қайта ишлаш ва тақдим этишнинг қабул қилинган тартиби жорий этилиши);
- шончилилик;
- валидлик

Ушбу методикалар нисбатан қисқа вақт ичида диагностик ахборотни қўлга киритиш ҳамда индивидларни ўзаро миқдор ва сифат жиҳатидан таққослаш имконига эга.

Кам формаллашган методикаларга :

- кузатиш;
- суҳбат;
- фаолият маҳсулини таҳлил қилишни киритиш мумкин;

Ушбу методикалар синалувчи ҳақида қимматли маълумотларни қўлга киритиш имконини беради. Айниқса буни тадқиқотпредмети объективлаштириш мумкин бўлган психологик жараёнлар ва ҳолатлар бўлганида яққол сезиш мумкин (маслан, яхши англанилмайдиган субъектив

кечинмалар ёки мазмун жиҳатидан жуда ўзгарувчан психик жараён ва ҳолатлар – мақсад, кайфият, ҳолатлар диагностикаси). Шунини таъкидлаш ва инобатга олиш зарурки, камформаллашган методикаларни ўтказиш катта меҳнатни талаб этади (масалан, синалувчини кузатиш баъзида ойлаб давом этиши мумкин) ва кўп жиҳатдан психодиагностиканинг психологик тайёргарлиги ва профессионал тажрибасига асосланади. Психодиагностик суҳбат кузатувларнинг юксак маданий даражасида ўтказилиши текширув натижаларига тасодифий омиллар таъсиридан сақлаш мумкин.

Кам формаллашган диагностик методикаларни формаллашнинг методикаларига қарши қўйиш мумкин эмас. Одатда улар ўзаро бир *- бирини тўлдиради. Тўлақонли диагностик тадқиқотда иккала турдаги методикаларни гармоник, уйғунлашган ҳамда қўллаш зарур. Масалан, тест ёрдамида маълумот тўплашдан аввал синалувчи билан танишиш (таржимаи ҳоли, мойилликлари, фаолият мотивацияси ҳақидаги ахборот) босқичи ўтказилади. Бунда интервью, суҳбат, кузатишдан фойдаланилади.

Кам формаллашган методикалар – қўллашнинг қатъий, аниқ қоидаларига эга бўлмаган методикалар. Улар кўпроқ психодиагностиканинг психологик интуицияси ва нисбий тажрибасига боғлиқ.

Формаллашган – аниқ шаклдаги қоидаларга қатъий амал қилишни талаб қиладиган методикалар.

II – боб . Психик ривожланиш ва таълим.

Мавзу ўқув мақсади :

Таълимий : бўлажак педагоглар томонидан психик тараққиёт моҳияти, унга бўлган турли қарашлар, психик ривожланиш омиллари ва ҳаракатлантлантирувчи кучлари, ёшни даврлаштириш ҳақидаги билимларни ўзлаштирилишини ташкил этиш.

Тарбиявий : бўлажак педагоглар томонидан психик тараққиёт моҳияти, унга бўлган турли қарашлар, психик ривожланиш омиллари ва ҳаракатлантлантирувчи кучлари, ёшни даврлаштириш ҳақидаги билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш.

Ривожлантирувчи : мавзунинг таълимий ва тарбиявий ўқув мақсадлари асосида талабалар дунёқарашини кенгайтириш.

Режа:

- 1.Психик ривожланиш ҳақидаги асосий назариялар.
- 2.Психик ривожланиш шартлари ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар.
- 3.Психик тараққиёт ва таълим ўртасидаги ўзаро муносабат.
- 4.Ёш ривожланишини даврларга бўлиш.

Инсон ва ҳайвон психикаси доимий ривожланиш ҳолатида бўлади. Бирок ҳайвонот дунёсидаги ва инсониятда бўладиган ривожланиш жараён ўз характери ва мазмуни жиҳатидан бир - биридан тубдан фарқ қилади. Ҳайвонот дунёсидаги психик тарраққиёт механизмлари – наслий, биологик жиҳатдан мустаҳкамланган тажрибани авлоддан авлодга узатиш бўлиб, унинг асосида ҳайвонларнинг ташқи муҳитга индивидуал мослашуви рўй беради.

Инсон психик функцияларининг ривожланиш моҳияти шундан иборатки, улар боланинг ижтимоий - тарихий тажрибани ўзлаштириш жараёнида

ривожланади. Бола инсонлар орасида, инсоний предметлар ҳамда муносабатлар дунёсида оламга келади ва яшайди. Бу предмет ва муносабатларда эса ижтимоий амалиёт тажрибаси қайд этилган. Боланинг ривожланиши эса мана шу тажрибани ўзлаштириш жараёнидир. Бу жараён катталар томонидан доимий раҳбарлик қилиш шароитларида, яъни таълим, тарбия орқали амалга оширилади.

Психик тараққиёт муаммоси, инсон шахсининг таркиб топиш муаммоси психологиянинг энг мураккаб масалаларидан биридир. Шу билан бирга бу муаммо марказий муаммо ҳисобланади. Унинг ҳал қилиниши айниқса ҳозирги шароитларда, яъни ўзида маънавий бойлик ахлоқий софлик ва жисмоний камолотни гармоник равишда мужассамлаштирган янги шахсни тарбиялаш вазифаси биринчи ўринга чиқарилиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Психик тараққиёт жараёнининг қонуниятлари, унинг омиллари ҳамда ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақидаги билимларсиз инсонни тарбиялаш ишини ҳам амалга ошириб бўлмайди.

Инсонда биологик ва ижтимоий томонлар муносабати ҳақидаги масала психологияда диалектик таълимотга асосан ҳал қилинади. Бу таълимотга биноан инсон “барча ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат”. Диалат инсонга ижтимоий-тарихий мавжудот сифатида, шу билан бир вақтда табиатнинг бир бўлаги, деб қарайди. Инсон – биосоциал мавжудот. Шунинг учун ҳам унинг психик тараққиётга икки асосий омил:

1)Биологик, табиий.

2)Ижтимоий – ҳаёт шароитлари, жамият томонидан ташкил этиладиган таълим ва тарбия таъсир кўрсатади.

Бу икки омилнинг ўзаро муносабати турли оқим намоёндалари, (яъни биологик ва социал) томонидан турлича талқин қилинади. Биологик оқим намоёндалари инсондаги туғма, ҳаётий жараёнларни уни ривожланишига ҳал қилувчи таъсир қилади, деб тан оладилар.

Социол оқим намоёндалари эса, аксинча, асосий омил – ташқи таъсир, деб ҳисоблайдилар ва биологик факторнинг ролини инкор этадилар.

Бу иккала ёндошув ҳам антидиалектик, метафизик характердаги ёндошув бўлиб, ҳар иккала оқим ҳам психик тараққиётга таъсир этувчи битта омилни тан оладилар ва улар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам ўзаро таъсирини кўрмайдилар.

Психик тараққиёт масаласини диалектик нуқтаи - назардан ҳал қилиши ва иккала омил таъсирини бирликда қараш тўғри йўналиш ҳисобланади.

Биологик омилларга ирсият ва туғма, наслдан - наслга ўтувчи хусусиятлар киради. Бола наслий йўл билан аввалом бор нерв системаси тузулишини бош мия, сезги органларининг инсоний хусусиятларини; ҳар бир киши учун хос бўлган жисмоний белгилар – икки оёқлаб юриш, атроф-муҳитни билиш ва унга таъсир этиш органи сифатида қўлга эгалик, нутқ ҳаракат аппаратининг ўзига хос, инсоний тузилишини олади.

Булардан ташқари биологик, инстинктив эҳтиёжлар – овқатга, иссиқликка бўлган эҳтиёжларни, ОНФ типи хусусиятларини ҳам бола насмий йўл билан қабул қилади. Нерв системаси, сезги органлари, бош миянинг табиий, туғма психофизиологик ва анатомик хусусиятлари лаёқат деб аталади. Лаёқат асосида эса инсоний, интеллетуал хусусиятлар, қобилиятлар шаклланади ва ривожланади.

Демак, биологик омиллар шахснинг шаклланишида, психик тараққиётнинг фақат табиий хусусиятлари бола психик тараққиётни белгиламайди. Биологик хусусиятлар инсоннинг табиий асосини ташкил қилади. Унинг моҳияти эса социал, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган сифатлардан иборат.

Инсон шахс сифатида ижтимоий, социал муҳитнинг ҳал қилувчи таъсири остида шаклланади.

Боланинг психик тараққиётига табиий муҳит муайян таъсир кўрсатади.

Аммо боланинг психик тараққиётига унинг инсоний жамиятидаги ҳаёти асосий туртки беради. Бошқа кишилар билан мулоқотда бўлмасдан болада психик тараққиёт ҳам бўлмайди. Бунга мисол, ҳайвонлар орасида яшаб,

тарбияланган бола: (нутқи ривожланмаган, ақлий қобилиятлари йўқ, инсоний хис туйғу, ўз-ўзини англаш мавжуд эмас).

Ҳозирги замон биология фанининг таъкидлашича, организм билан уни ўраб турган атроф-муҳит бир-бутунликни ташкил этади.

Табиий ва ижтимоий муҳит фарқланади. Табиий муҳитни иқлим, ўсимликлари ҳамда географик шароитлар ташкил қилади. Табиий шароитлар боланинг ривожланишига таъсир қиладими? Табиий муҳит боланинг ривожланишига организм сифатида таъсир қилади. Масалан: иссиқ чўл зўнасида яшовчи бола билан Шимолда, ёки денгиз бўйида яшовчи болаларнинг модда алмашувида кескин фарқ қилади. Бироқ, табиий муҳит боланинг шахс сифатида шаклланишига бевосита таъсир қилмайди, балки социал муҳит, кишиларининг ижтимоий меҳнат фаолияти орқали таъсир этади.

Демак, боланинг психик ривожланишида социал муҳит катта аҳамиятга эга. Тажрибанинг кўрсатишича инсоният жамиятидан ташқарида гўдак ҳақиқий, тараққий этган инсон бўла олмайди.

Ҳар бир бола яшайдиган ижтимоий муҳит бир эмас, балки бир неча қаватдан, зонадан иборат. Энг яқин зона – оилавий муҳитдир. Оилага қараган кенгроқ зонани боланинг ўртоқлари, тарбиячилари ташкил этади. Бундан ташқари яна бир зонани боланинг қариндошлари, қўшнилари ташкил қилади ва ниҳоят, энг кенг зона – ижтимоий муҳит бўлиб ҳисобланади. Унинг таъсири фақат бевосита ҳатти-ҳаракат намуналари, алоҳида кишиларнинг мулоҳазалари орқали эмас, балки китоб ва газета, радио, кино, телевидения, жамиятда ўрнатилган қонун, қоида ва одатлар, ахлоқ талаблари, эстетика орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, психология фани одамнинг психик хусусиятлари унинг ҳаёти давомида, яъни онтогенетик тарзда юзага келади, бу хусусиятларнинг таркиб топиши ва ривожланишида одамнинг ижтимоий тажрибаси унинг ҳаёти ва фаолият шароитлари, таълим ва тарбия етакчи, ҳал қилувчи роль ўйнайди деб ўргатади.

Бироқ, агар боланинг шахсий активлиги мавжуд бўлмаса, муҳит ҳам, ирсият ҳам шахсга, унинг психик тараққиётига таъсир кўрста олмайди. Фақат ўзининг активлигини кўрсатгандагина бола атроф муҳитнинг таъсирини ҳис қилиши мумкин, шундагина унинг наслий хусусиятлари намоён бўлиши мумкин.

Бола активлигини ҳисобга олишнинг зарурлиги психологиянинг муҳим принципи – онг ва фаолиятнинг бирлиги принциpidан келиб чиқади.

Онг фаолиятида намоён бўлади ва ривожланади. Боланинг активлиги турли формада бўлиши мумкин: тақлиддан тартиб то ижодий активлик, ташаббускорликкача. Аммо боланинг активлиги қайси формада бўлмасин, у атроф муҳитни, дунёни билиш, унинг ривожланиши учун зарур ҳисобланади. Активликда бола ўзини намоён қилади ва ривожланиб боради. Ривожланишнинг самарали бўлиши бола активлигининг катталар томонидан бошқарилишига боғлиқ бўлади. Бола активлигини ривожланишининг барча босқичларида бошқариб бориш муҳимдир. Бола активлигини ташкил қилишининг асосий формаси эса – таълим ва тарбиядир.

Ривожланиш процессида бола шахсининг ўзгариши ҳам рўй беради. Бу ўзгаришларни 3 та гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Шахс йўналишининг ривожланиши.
2. Фаолиятнинг психологик структурасидаги хусусиятлар.
3. Онг механизмларнинг ривожланиш даражаси.

Ривожланиш процессида болаларда шаклланувчи мотивлар турли-тумандир. Шунга мувофиқ уларнинг йўналиши ҳам ҳар-хил бўлиши мумкин. Баъзи болаларда ўқишга бўлган йўналиш етакчилик қилади: бу болалар учун яхши ўқиш, ўқитувчи талабаларни бажариш муҳимдир, уларни ўзлаштириш баҳолари ташвишлантиради. Бошқа болалар ўзларининг билишга бўлган йўналишлари билан ажралиб турадилар. Улар масалалар ечиш, янги билимлар олишни ёқтирадилар. Бироқ барча предметларга ҳам ўқувчилар бир хилда муносабатда бўлмайдилар. Улар учун баҳо эмас, дарсларнинг қизиқарлилиги муҳимдир.

Кўпчилик болалар учун атрофдагилар билан ўзаро муносабатлар муҳимроқ. Бу болаларнинг хулқ-атвори коллективга муайян позицияни эгаллаш, тенгдошлари билан, катталар билан ўзаро муносабатларда ўз ўрнини аниқлаш билан белгиланади. Бироқ шахс йўналиши доимо ўзгариб туради. Масалан: бошланғич синфларда ўқишга бўлган йўналиш кучли бўлса, ўсмирларда атрофдагилар билан муносабатлар аҳамиятлироқ бўлади.

Ҳар қандай фаолият бир неча элементларни ўз ичига олади. Улар фаолиятининг психологик структурасини ташкил этади.

Фаолият – Ҳаракат.

Мотив – Мақсад.

Операция – Усул.

Фаолиятда мақсад ва унинг мотив билан алоқаси муҳим ҳисобланади. Бола ривожланиш фаолиятининг мақсадга йўналганлиги аста-секин шаклланади. Масалан: 3 ёшли болалар ўз ҳаракатларини кўзлаган мақсад бўйича ташкил эта олмайдилар, улар мақсадни унитиб қўйишлари мумкин. 5 - 6 ёшли болалар ҳаракатлари материалга боғлиқлиги билан характерланади.

Кичик мактаб ёшининг охирларига келиб, ўқувчиларда фаолият мақсади билан мотив ўртасида алоқа ўрнатиш малакаси шаклланади. Шундай қилиб, фаолият психологик структурасининг ривожланиш процессида бола ҳатти-ҳаракатининг хусусиятлари ва фаолиятининг тузилиши ўзгаради. Мақсадга йўналганлик, ихтиёрийлик, уюшқоқлик ривожланади.

Онг ривожланиш процессида бола томонидан воқеликни идеал равшда акс эттириш механизмлари, структура ва мазмуни ўзгаради. Бу айниқса, бола ақлий фаолияти хусусиятларининг ўзгаришида намоён бўлади.

Онг ривожланишининг муҳим кўрсаткичи, ўз-ўзини, ўзининг “Мен”ини англашдир. Ўзининг “Мен” ини англаш бола шахси ривожланишининг турли томонларини характерловчи асосий механизмлардир.

Бола психик ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақидаги масала ҳам энг муҳим масалалардан биридир.

Ривожланиш, тараққиёт ҳақидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган 2 та концепция мавжуд. Булар:

1. Диалектик.
2. Метафизик.

Биринчи концепцияга мувофиқ, тараққиёт қарама-қаршиликлар бирлигидан иборат бўлса, иккинчисига биноан тараққиёт кўпайиш ва камайиш, ўсиш, такрорланиш сифатида қаралади. Тараққиётга метафизик қарашга кўра, ҳаракат, тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи унинг манбалари, мотиви четда қолиб кетади. Бу концепциянинг моҳияти шундан иборатки, унга мувофиқ тараққиёт – микдорий ўзгариш, муайян хусусиятнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат. Масалан: боланинг луғат бойлигининг кўпайиши, яъни сўз бойлигини тўплаш; нутқ ривожланишида хатоларнинг камайиши; хотира, диққат, кўникмалар ҳажмининг кенгайиши – боланинг психик ривожланиши, деб қаралади.

Диалектик – қарашга кўра, жамият ва табиатдаги ҳар қандай ҳаракат сингари ривожланиш, тараққиёт ҳам ички қарама-қаршиликлар курашидан иборат.

Ҳар бир инсоннинг, шу жумладан бутун жамиятнинг ривожланиш жараёнида эски шакл, ғоя, одат, қизиқишлар ўзгаради, уларнинг ўрнига келувчи янги ғоя, одат, қизиқишлар таъсирида қайта тузилади. Демак, бу ерда эскилик билан янгилик ўртасида кураш кетади. Шундай қилиб ривожланиш процессида янги босқич бошланади.

Бундан ташқари, диалектик фан тараққиёт деганда фақат микдор ўзгаришларни эмас, сифат жиҳатдан янги форма ва хусусият, сифатларининг вужудга келишини тушунади.

Тараққиётнинг метофизик концепцияси ривожланиш манбаларини очиб бермайди, балки уни ўз - ўзидан, спонтан равишда амалга ошадиган жараён деб ҳисоблайди ва шунинг учун унинг сабабларини билиш мумкин эмас. Демак, уларнинг фикрича, тараққиёт жараёни бошқариш имкониятлари ҳақидаги масала ҳам ўз-ўзидан автоматик равишда йўқ қилинади. Бу

концепцияга кўра, бола – бу кичкина катта одам. Психик ривожланиш эса – дастлаб берилган хусусиятларнинг кенгайиши холос.

Диалектик – материалистик назария ривожланиши қарама - қаршилиқлар кураши; эски, ўлиб бораётган форма билан янги, энди туғилаётган форма ўртасидаги кураш сифатида қарайди. Бу назария тараққиётнинг манбаини ҳаётий жараённинг ўзида деб билади. Шу ҳаёт жараёнининг ўзида қарама-қаршилиқлар вужудга келади, шу жараённинг ўзида улар енгиб ўтилади ва ҳал қилинади.

Бола психикасидаги эскилик билан янгилик ўртасидаги қарама-қаршилиқлар, зиддият таълим ва тарбия жараёнида намоён бўлади ҳамда бартараф қилинади.

Бола ривожланишининг ҳар бир ёш босқичида зиддиятлар намоён бўлишининг ўзига хос шакллари мавжуд. Буни мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг намоён бўлиши ва ривожланишида кўриш ҳам мумкин. Масалан: гўдак унга яқин бўлган кишилар аввало онаси билан мимика, имо - ишора. Алоҳида сўзлар ёрдамида мулоқотда бўлади, аммо уларнинг маъноси ҳар доим ҳам тушунавермайди. Гўдаклик даврининг охирларига келиб, аторофдагилар билан мулоқатда бўлишнинг бундай воситалари унинг кишилар билан янада кенгроқ мулоқатда бўлиш ва ташқи дунёни билиш эҳтиёжларини қондириш учун етарли бўлмай қолади. Потенциал имкониятлар уни анча кенг ва мазмунлироқ мулоқот формасига ўтишга ундайди. Вужудга келган мулоқатнинг янги формаларига бўлган эҳтиёж билан уларни қондиришнинг эски усуллари ўртасидаги қарама-қаршилиқ тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади: бу қарама-қаршилиқ, зиддиятни енгиб ўтиш ва бартараф қилиш мулоқатнинг сифат жиҳатдан янги, фаол шакли – нутқни туғдиради.

Кичик мактаб ёшида психик ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучи ўқитувчи томонидан ўқувчи олдига қўйиладиган янги талабалар билан уларни қондиришнинг эски усуллари, бола психик ривожланиш даражаси, унинг билим, кўникма, малакалари ўртасидаги зиддиятдир. Вужудга келган

янги эҳтиёжларни қондириш учун, педагог талабаларни бажариш учун ўқувчига фаолият ва хатти-ҳаракатнинг анча мураккаб усуллари ўзлаштириш зарур бўлади. Масалан: дарсда ўзини яхши тутиш, танаффус вақтида интизомли бўлиш талаби билан мактабга келгунга қадар болада мавжуд бўлган одатлар (яъни ихтиёрсиз, импульсив ҳаракатлар қилиш, хохишига қараб иш тутиш, иродавий зўр беришнинг кучсиз, заифлиги) ўртасидаги зиддиятнинг бартараф қилиниши натижасида болада интизомлилик каби ижобий одат ривожланади.

Бунда боланинг потенциал имкониятлари ҳам унинг психик тараққиётини ҳаракатлантирувчи куч сифатида чиқади.

Демак, бола психик тараққиётини таълим-тарбия жараёнида бошқариб бориш учун ҳар бир ёш даврининг асосий зиддиятлари, қарама-қаршиликлари яхши билиш ва уларни ҳисобга олиш зарур.

Психик тараққиёт ва таълим.

Болаларнинг психик жиҳатдан ўсишида таълим ва тарбия ғоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги XIX асрларнинг ўрталаридан тобора кўп таъкидлана бошлади. Болалар психикасининг ўсиши билан таълим ва тарбиянинг ўзаро муносабати ҳақидаги масалаларни ҳал этишга уринаётган назариялар ҳозир кўп топилади. Ҳозирги педагогика ва психология шу масалага доир уч хил назария бор. Улардан бирида таълим – тарбия ва тараққиёт жараёнлари бир – биридан мустақил мавжуддир деган ғоя олға сурилади. Иккинчи назарияда таълим – тарбия айни вақтда тараққиётдир, яъни таълим билан тараққиётнинг ўртасида асос эътибори билан сезиларли тафовут йўқдир, деб даъво қилинади. Ниҳоят, учинчи хил назария бўйича таълим – тарбия ва тараққиёт процесслари, гарчи бошқа – бошқа жараёнлар бўлса ҳам, бир – бирига мос келар ва бир – бирига таъсир ўтказар экан.

Таълим ва психик ўсиш бир – биридан мустақилдир, деган назариянинг намояндалари таълим ва психик ўсишни бир – бирига дуч келмайдиган

иккита параллел жараён деб ҳисоблайдилар. Бу назариянинг намояндалари ақлий қобилятни аниқлаш учун дастлабки тестларини вужудга келтиргн эдилар (Бинэ ва Симон). Бу намояндалар ва уларнинг ҳозирги издошлари ақлий қобилят “туғма” бўлиб, унга таълим ҳам, муҳит ҳам таъсир этмайди, деган фикрга асосланадилар. Таълим ва психик тараққиёт бир – биридан мустақил, деган назария амалда таълим – тарбия ишларининг ҳаммасини болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олмасдан тузишга олиб келди.

Таълим ва психик ўсиш бир - бирига мос келадиган назариянинг намояндалари (америкалик психологлар Джеймс, Торндайк ва инглиз психологи Мак – Даугалл) нинг даъво қилишича :

- 1) иккала жараён бир – бирига яқин ва параллел ҳолда боради – таълим – тарбия билан психик ўсиш кадам – бақадам боради;
- 2) таълим ва психк ўсиш бир вақтда амалга ошади. Бу назария икки жараёни аралаштириб, бир – бирига тенглаштириб қўяди. Бу – таълим жараёни ўрганилса, психик ўсиш жараёни ҳам ўрганилган бўлади, деган хулосага олиб келади. Бу назария бир томонлама назария бўлиб, бутун эътиборни билиш фаолиятига қаратади-ю, бола шахсининг ҳиссиёти ва иродасини эътиборга олмайди. Одам онгининг роли, одам шахсини таркиб топтирувчи ижтимоий ҳаёт ва практиканинг роли камситилади ёки инкор қилинади.

Таълим – тарбия ва психик ривожланиш гарчи ҳар хил жараён бўлса-да, бир – бирига қарама – қарши қўйиладиган жараёнлардир, деган учинчи назариянинг намояндаси – Коффакадир. Бу назария дастлабки икки назарияни келтиришга уринади, нерв системасининг етилиши ва ўқитиш жараёнларининг ўзаро боғланишини ва бир – бирига таъсир этишини аниқламоқчи бўлади. Нерв системасининг етилиш жараёни болани ўқишга тайёрлайди ва ўқий оладиган қилиб қўяди, деб эътироф этади. Ўқитиш эса, ўз навбатида, нерв системасининг етилиш жараёнини кучайтиради ва олдинга суради, дейди. Бу назария икки жараённинг бир қадар ўзаро боғланганлигини

таъкидлаши билан олдинга қараб бир қадам қўяди. Аммо бу ўзаро боғланишни абстракт равишда, ижтимоий тарихий ҳаёт шароитининг таъсиридан ташқари, болаларга таълим – тарбия бериш таъсиридан ташқари тан олади.

Бу назарияларнинг ҳаммаси болалар камолотининг ҳал қилувчи томонини кўрмайди, яъни болалар психикасининг тарбия ва актив фаолият жараёнида таркиб топишини пайқайди.

Демак, психологиядаги муҳим масалалардан бири тараққиёт билан таълимнинг ўзаро муносабати ҳақидаги, яъни таълим ўз орқасидан ривожланишини эргаштириб борадими ёки аксинча, ривожланишга мослашиб, пассив равишда унинг орқасидан борадими? деган масаладир.

Таълим ва тараққиётнинг ўзаро муносабати қандай баҳоланишига қараб, бу масалага 2 нуқтаи - назарни ажратиш мумкин.

Немис психологи В.Штерн таълим психик тараққиётнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган фикрни илгари суради. Унинг таъкидлашича, бола томонидан нарсалар билан танишиш ва уларни билиб олиш ўз - ўзидан амалга ошади, таълим эса мустақил, автоном равишда амалга ошадиган тараққиётга мослашади (“Персоналистик психология” концепциясини яратган, яъни шахснинг яхлитлиги, психик ва физик бирликларга бўлинмаслиги тўғрисидаги назария).

Бунга қарама - қарши фикрни рус психологи Л.С.Виготский билдиради. У боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчи роли ҳақидаги қонидани биринчи бўлиб илгари сурди. Унинг фикрича, таълим тараққиётдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштиради.

Биринчи фикрга биноан таълим учун имконият етгунча, ақлий жиҳатдан етилиш жараёни келгунча пассив равишда кутиб туриш лозим.

Таълим етакчилик ролини бажаради. Иккала жараён бир-бири билан боғлиқ: ривожланиш ва таълим параллел тарзда содир бўладиган икки жараён эмас, улар бир бутун жараёндир, деб таъкидлайдилар. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишига

стимул - туртки беради, ривожланишни ўз орқасидан эргаштириб боради. Лекин ривожланишга стимул бўлиш билан бир вақтда таълим ўзи ривожланишига таянади, эришилган тараққиёт даражасининг хусусиятларини ҳисобга олади.

Шунингдек, Л.С. Виготскийнинг тараққиётнинг икки даражаси ҳақидаги ғояси ҳам ривожланиш жараёнини бошқариш учун катта аҳамият касб этади. Л.С. Виготский бола тараққиётининг икки даражасини ажратиб кўрсатади:

1. Ақтуал тараққиёт даражаси.
2. Яқин келажак тараққиёт даражаси.

Агар бола бирор ишни катталар ёрдами билан бажара олса, бу унинг яқин ривожланиш даражаси, зонасидан далолат беради. Яқин келажак зонаси бизга боланинг эртанги кунини, ривожланишининг динамик ҳолатини аниқлашга ёрдам беради.

Агар бола вазифасини мустақил равишда бажара олса, бу унинг ақтуал тараққиёт даражасини кўрсатади. Шу билан бирга Л.С.Виготский таълим-тарбия жараёнида бир томондан, болага кучи етмайдиган, унинг ақтуал ривожланиш даражаси ва яқин имкониятларига тўғри келмайдиган талаблар қўймаслик кераклигини таъкидлайди. Бошқа томондан эса, ўқитувчи бугун бола катталар ёрдами билан, эртага эса мустақил тарзда бажара олишини билса, бола тараққиётини жамият талабларига мос равишда, мақсадга мувофиқ тарзда такомиллаштириб бориши мумкин.

Тараққиётнинг асосий ёш даврлари.

Боланинг ривожланиши мураккаб диалектик жараёндир. У тараққиётнинг турли ёш даврларида ўзининг сифат хусусиятларига эга бўлади. Психологияда бир неча ёш даврлари фарқланади:

Д.Б. Эльконин бўйича ёшни қуйидаги даврларга бўлиш мумкин:

1. Ёўдаклик даври – туғилгандан 1 ёшгача.
2. Илк болалик даври – 1-3 ёш.

3. Боғча ёш даври – 3-7 ёш.

3а. Кичик ва ўрта боғча ёш даври – 3 дан 4-5 ёшгача.

3б. Катта боғча ёш даври 4-5 дан 6-7 ёшгача.

4. Кичик мактаб ёши 7 – ёш, 11 ёшгача.

5. Ўсмирлик ёш даври 15 ёш.

6. Илк ўспиринлик даври 15-17 ёш.

Д.Б. Элькониннинг таснифи етакчи фаолият назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор тури устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил қилади.

Д.Б. Эльконин бўйича ёшни даврлаштириш.

Ёш даври	Ёш чегаралари	Етакчи фаолият тури
Гўдаклик	0-1 ёш	Бевосита эмоционал мулоқат
Илк болалик	1-3 ёш	Предметли фаолият
Кичик ва ўрта боғча ёш даври	3-5 ёш	Ўйин фаолияти
Катта боғча ёш даври	5-7 ёш	Ролли – сюжетли ўйинлар
Кичик мактаб ёш даври	7-11 ёшгача	Ўқиш фаолияти
Ўсмирлик ёш даври	11-15 ёш	Мулоқот
Илк ўспиринлик даври	15-17 ёш	Ўқув – касбий фаолият

В.А. Крутецкий бўйича:

1. Чақалоқлик даври - туғулгандан 10 кунгача.

2. Гўдаклик даври – 1 ёшгача.

3. Илк болалик даври – 1-3 ёшгача.

4. Боғчагача ёш даври – 3-5 ёшгача.

5. Боғча ёш даври – 5-7 ёшгача.

6. Кичик мактаб ёши даври – 7-11 ёшгача.
7. Ўсмирлик даври – 11-15 ёшгача.
8. Илк ўспиринлик даври – 15-18 ёшгача.

Ҳар иккала тасниф ҳам пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганидан қатъи назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади. Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради. Хуллас, уларда ёшлик, етуклик, карилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Инсон умрининг барча ёш даврларини қамраб олган даврлаштириш Э.Ғ. Ғозиев, Г.С. Абрамова ҳамда хориж психологлари Грейс Крайг, Дон Бокумнинг назарияларида келтирилади.

Э.Ғ. Ғозиев бўйича:

1. Чақалоқлик ва гўдақлик даври – туғулгандан 1 ёшгача.
2. Илк болалик даври – 1-3 ёшгача.
3. Мактабгача ёш даври – 3-6 ёшгача.
4. Кичик мактаб ёш даври – 6-10 ёшгача.
5. Ўсмирлик даври – 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача.
6. Илк ўспиринлик даври – 15-18 ёшгача.
7. Ўспиринлик даври – 17-22 ёшгача (талабалик).
8. Ёшлик даври – 23-28 ёшгача.
9. Етуклик даври 1-босқичи – 28-35 ёшгача.
10. Етуклик даври 2-босқичи – 36-55 (60) ёшгача.
11. Кексайиш даври – 61 (56)- 74 ёшгача.
12. Кексалик – 75-90 ёшгача.
13. Узоқ умр кўрувчилар – 90 дан юқори.

Г.С. Абрамова бўйича:

1. Гўдаклик даври – туғулгандан 2 ёшгача.
2. Илк болалик даври – 2-4 ёшгача.
3. Ўрта болалик даври – 5-7 ёшгача.
4. Болаликнинг тугаш даври – 8-12 ёшгача.
5. Ўсмирлик даври – 13-17 ёшгача.
6. Ўспиринлик даври – 18-22 ёшгача.
7. Катталик даври – 23-30 ёшгача.
8. Ўтиш даври – 30-35 ёшгача.
9. Етуклик даври – 36-50 ёшгача.
10. Кексайиш даври – 51-65 ёшгача.
11. Қарилик даври – 65 ёшдан юқори.

Грейс Крайг, Дон Бокумнинг “Психология развития” (2006 й)

китобида инсоннинг ҳаётининг йўли қуйидаги даврларга бўлинади:

1. Пренатал давр – ҳомила пайдо бўлгандан боланинг туғилишигача бўлган давр.
2. Гўдаклик – туғилгандан 18-24 ойликкача (2 ёшгача) бўлган давр.
3. Ҳаётнинг датлабки 2 йили (тоддлер босқичи) – 12-15 ойдан 2-3 ёшгача бўлган давр.
4. Илк болалик – 2-3 ёшдан 5-6 ёшгача бўлган давр.
5. Ўрта болалик – 6-12 ёшгача бўлган давр.
6. Ўсмирлик ва ўспиринлик – тахминан 12-18-27 ёшгача бўлган давр.
7. Илк катталик – 18-21 дан то 40 ёшгача бўлган давр.
8. Ўрта катталик – 40 дан 60-65 ёшгача бўлган давр.
9. Кечки катталик – 60-65 дан умр охиригача бўлган давр.

Шунингдек, ёшни даврлаштириш муаммосига турли жиҳатдан ёндошилган назариялар ҳам мавжуддир.

3.Фрейд бўйича психосексуал ривожланиш босқичлари.

1. Орал босқич туғулгандан 1 – 1.5 ёшгача.

Бу даврда гўдак оғиз ва лаб областларининг стимуляциясидан қониқиш ва лаззат олади.

2. Анал босқич (1 – 1.5 ёшдан 3 ёшгача) чиқарув функцияси орқали қониқиш олади.

3. Фаллик босқич (3 ёшдан 5 – 6 ёшгача) эроген зона гениталий соҳасида жойлашган (Эдипов комплекс ёки электро комплекси).

4. Латент босқич (5 – 6 ёшдан 12 ёшгача). Бунда сексуал майллар 2 – планга ўтиб, ўзини намоён қилмайди.

5. Генитал босқич (12 ёш ва ундан юқори) сексуал майллар пубертат ва ўсмирлик даврида яна 1 –планга ўтади.

Психодинамика назарияси.

Америка психологи Э.Эриксон инсон умрини 8 та даврга ажратади ва улар ўзига хос, бетакрор хусусиятларга эга деб ҳисоблайди.

1 – давр. Илк гўдаклик (туғилгандан 1 ёшгача). Бу даврда ташқи дунёга “Онгсиз ишонч” туйғуси вужудга келади. Бунинг асосий сабаби ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлигидир. Агар гўдакда бу ишонч пайдо бўлмай қолса,она болага ёмон муносабатда бўлса, вояга етганда умидсизлик вужудга келади.

2 – давр. Кечки гўдаклик (1 ёшдан 3 ёшгача). Ярим мустақиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади. Бу эса ўз танасини бошқариш учун кенг имконият яратиб, интизом, маъсулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғулари таркиб топишига замин ҳосил қилади. Аномал ривожланиш: иккиланиш, қобилиятга шубҳаланиш, ҳаётга мослашмаганлигини ҳис қилиш.

3 – давр. Илк болалик (3-5 ёшгача). Аномал ривожланиш: инсонларга бефарқлик,ташабустнинг сустлиги, бошқа болаларга ҳасад, беқарорлик. Ташаббус туйғуси, қандайдир бажариш майли таркибтопади.гуруҳий ўйинлар, тенгқурлари билан мулоқатга киришиш муҳим аҳамиятга эга.

4 – давр. (5-11 ёшгача). Бу давр мақсадига эришиш учун интилиш, уддабуронлик ва тиришқоқлик билан характерланади. Салбий томонлари – онг ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмайди, муаммоларни ҳал қилишда ақл заковат даражасининг пастлиги, билимларни ўзлаштиришдаги қолоқлик. Аномал ривожланиш: шахсий қамчиликларни ҳис қилиш, конформлик, пассив меҳнат вазифаларидан қочиш.

5 – давр. (11-20 ёшгача). Ўсмирлик ва ўспиринлик, ҳиссий етуклик. Бетакрор, ўзига хос ёш даври. Салбий томони қатъиятсизлик.

6 – давр. (20-45 ёшгача). Илк (эрта) етуклик. Бошқа жинсга психологик интим яқинлашув қобилияти ва эҳтиёжи вужудга келади. бундан ташқари ёлғизликка мойилликка одамовилик каби ёқимсиз хусусиятлар билан фарқланади.

7 – давр. Ўрта етуклик даври (40-60 ёшгача). Ҳаётий фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнат ижодиёт, ғамхўрлик, пушт қолдириш, тажриба узатиш) маҳсулдорлик туйғуси ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки бўлади. Аномал ривожланиш: худбинлик, ўз-ўзига эътиборини қаратиш, ишида бесарамжонлик, эрта инвалидлик, ўзи ҳақида қайғуришни йўқолиши.

8 – давр. Кечки етуклик (60 ва ундан юқори). Ҳаётдан қаноатланиш туйғуси билан характерланади. Ўтган умри ҳақида ўйлаш, ўлимга тик қараш ва ундан кўрқмаслик. Салбий томони – ҳаёт фаолиятидан ноумидлик, кўнгил совиш туйғулари. Умрни бекорга ўтказганидан қайғуриш. Вақтни тез ўтаётганидан, ўзидан, бошқалардан қониқмаслик, умрини бошқатдан яшашга хоҳиш, ҳаётдаги бетартибликдан ранжиш, ўлимдан кўрқиш.

Психодинамика назариясининг асосини шахснинг ҳулқини эмоция, майл ёрдамида таҳлил қилиш ташкил этади.

Когнитивистик йўналиш намоёндаларидан биринчи бўлган Ж. Пиаже ақл - идрок назарияси ва унинг даврлари ҳақидаги таълимотни яратган. Бу таълимотда интеллект ривожланиш даврлари кўрсатиб берилади.

Бу даврлар:

1. Сенсоматор интеллект (туғилгандан 2 ёшгача).
2. Операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан 7 ёшгача).
3. Конкрет операциялар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача).
4. Формал операциялар даври.

Ҳар бир ёш даври ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, характерли карама-қаршиликлари, психиканинг сифат хусусиятлари, психик жихатдан янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида вужудга келади ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бир ёш даврдан 2-ёш даврига ўтиш тинч йўл билан ёки инқирозлар билан кечиши мумкин. Буни педагог албатта билиши зарур. Инқироз тараққиётнинг турли босқичларида вужудга келиши мумкин. Энг ёрқин намоён бўладиган инқирозлар қуйидагилар:

1. Янги туғилган чақалоқлик инқироzi.
2. Уч ёш инқироzi.
3. Ўсмирлик даврига ўтишдаги инқироз.
4. Ўрта ёш инқироzi.

Агар катталар томонидан боланинг янги эҳтиёжлари ҳисобга олинса ҳамда уларни қондириш имкониятлари шаклланишига ёрдам берилса, инқироз вужудга келмаслиги ҳам мумкин. Бунда шахснинг ривожланиши инқирозсиз, тинч йўл билан амалга ошиши таъминланади.

Шунингдек, педагог ҳар бир ёш даврида психиканинг муайян томонлари самарали ривожланиши учун оптимал имкониятлар мавжуд эканлигини ҳам билиши лозим. Бундай давр сензитив давр деб аталади. Масалан: илк болалик даври, яъни бир ёшдан 3 ёшгача бўлган давр бола нутқининг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Кичик мактаб ёш даври – ўқув малакаларининг ривожланиши учун қулайдир. Ҳар бир ёш даври бир қанча хусусиятлар билан характерланади.

Булар:

1. Оилада ва жамоада бола ҳолатининг ўзгариши.
2. Таълим-тарбия шакллариининг ўзгариши.
3. Бола организми айрим хусусиятларининг вояга етиши.
4. Болада янгича фаолият турининг вужудга келиши.

Ҳар бир ёш даврида фаолиятнинг бирор тури етакчилик ролини бажаради. Фаолиятнинг етакчи тури тушунчаси А.Н. Леонтьевнинг асарларида очиб берилган.

Фаолиятнинг етакчи тури – маълум ёш даврида боланинг психикасида, унинг психик жараёнлари ва психик хусусиятларида муҳим ўзгаришларни вужудга келтирувчи фаолият туридир. Ҳар бир ёш даврида фаолиятнинг бир тури учун этиёж сезилади. Масалан: гўдаклик давридаги етакчи фаолият тури – бевосита эмоционал мулоқат бўлиб, унинг асосида ориентировка ва сенсомотор-манипулятив ҳаракатлар, яъни кўриш, эшитиш, мускул-ҳаракат сезгилари, идрок билан бошқариладиган ҳаракатлар шаклланади.

Бу ёш давридаги энг муҳим янгилик – бошқа кишилар билан бўладиган мулоқатга эҳтиёж ва уларга муайян эмоционал муносабатнинг шаклланишидир.

Илк болалик даврида фаолиятнинг етакчи тури – предметли ҳаракатлар. У орқали бола катталар билан ҳамкорликда предметлар билан бажариладиган ҳаракатларни ўзлаштиради. Бу даврдаги янгилик – нутқнинг ривожланиши ва кўргазмали ҳаракатлар тафаккурининг тараққиётидир.

Мактабгача бўлган ёш даврида ролли ўйинлар фаолиятининг етакчи тури бўлиб қолади.

Кичик мактаб ёшида фаолиятнинг етакчи тури – ўқиш фаолияти ҳисобланади. Ўқиш фаолиятида хотира шаклланади, предметлар ва ташқи дунё ҳақидаги билимлар ўзлаштирилади.

Ўсмирлик даврида – мулоқат етакчилик вазифасини бажаради.

Илк ўспиринлик даврида етакчи фаолият тури – ўқув касбий фаолияти бўлиб, бу фаолият жараёнида дунёқараш, касбий қизиқишлар, ўз-ўзини англаш, орзу ва идеаллар шаклланади.

Демак, ҳар бир киши учун ёш хусусиятлари хосдир. Аммо ҳар бир ёш даврининг ичида индивидуал фарқлар ҳам мавжуд. Бу фарқнинг сабаблари турлича бўлиши мумкин:

1. Ҳаёт, фаолият ва тарбия шароитлари.
2. Табиий индивидуал фарқлар – нерв системасининг типологик хусусиятлари.

Таълим - тарбия ишларида ўқувчиларнинг психологик ва индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур, яъни мазкур ёшдаги болаларнинг талабларига, имкониятлари, хусусиятларига мос келадиган педагогик иш шакл, метод ва воситаларини танлаш ва қўллаш лозим.

Психик ривожланиш қонуниятлари.

Психик ривожланишда муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хослиги ҳаёт шароитига, фаолият ва тарбияга боғлиқ.

Психик тараққиётнинг куйидаги қонуниятларини фарқлаш мумкин:

1. Психик ривожланишнинг нотекислиги. Ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, психик функцияларини ва психик хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб қолмайди. Боланинг ривожланишидаги айрим даврларда психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва уларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ёш даврлари *сензитив давр* дейилади. (Л.С. Виготский, А.Н. Леонтьев).

Масалан; 1 ёшдан 5 ёшгача нутқнинг ривожланиши, кичик мактаб ёши ҳаётий малакаларни таркиб топиши, 15-20 ёш математик тафаккур ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади.

2. Психиканинг интеграцияси қонуни. Инсон психикаси ўз тараққиёти давомида тобора кўпроқ яхлитлик, бирлик, мустаҳкамлилик ва доимийлик хусусиятларини касб эта боради. Н.Д. Левитовнинг кўрсатишича, кичкина бола психик жиҳатдан турли фрагментар психик ҳолатнинг кичик бир системага уюштирилганидан иборатдир. Психик ривожланиш психик ҳолатнинг аста - секин ўсиб, шахс хислатларига айланишини англатади.

3. Пластиклик ва компенсация имконияти. И.П. Павлов фақатгина тегишли таъсир кўрсатилса, ҳамма нарсани яхши томонга ўзгартириш мумкинлигини таъкидлаб, нерв пластиклигини кўрсатиб ўтган. Таълим-тарбия шароитида боланинг психикасини мақсадга мувофиқ ўзгартириш имконияти нерв системасининг ана шу пластиклигига асосланади. Пластиклик компенсация учун ҳам йўл очиб беради.

Глоссарий

1. Педагогик психология – таълим ва тарбия жараёнларининг психологик қонуниятлари ҳамда, педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятларини ўрганувчи психология фани соҳаларидан биридир.
2. Ёш психологияси – инсон психикасининг ёш жиҳатдан тараққиёти, психик жараёнлар ҳамда инсон шахси хислатларининг онтогенезини ўрганувчи фан.
3. Фаолиятнинг етакчи тури – маълум ёш даврида боланинг психикасида, унинг психик жараёнлари ва психик хусусиятларида муҳим.
4. Психологик ёш – ўзининг психологик тараққиёт даражасига кўра мос келувчи жисмоний ёши.
5. Генотип – инсон томонидан ўз авлод – аجدодлари, хусусан ота – онасидан наслий йўл билан олинадиган генлар ёш белгилар мажмуидир.
6. Ривожланишнинг ҳаракатлантириувчи кучлари – инсонда юзага келувчи янги эҳтиёжлар билан уни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддият.
7. Психик тараққиёт қонуниятлари – бир ёш давридан бошқа даврга ўтишда инсон психикси ва хулқ – атворида юзага келувчи ўзгаришлар ва уларнинг саббларини тавсифлаб берувчи қонундир.
8. Кузатиш — психик хусусиятларни узоқ вақт давомида, планли, бирор мақсад асосида ўрганиш.
9. Акселерация – болалар ва ўсмирларда олдинги авлодга нисбатан бўй нисбати ва жинсий тараққиётнинг тезланиши, жадаллашиши.
10. Ривожланишнинг сензитив даври – бир ёш даврида психикаинг муайян томонларисамарали ривожланиши учун оптимл имкониятлар даври.
11. Психик ривожланишнинг револ.цион ўзгаришлари – бир ёш давридан иккинчи ёш даврига ўтишда инсон хулқ – атвори ва психикасида юзага келувчи жадал ҳамда чуқур қайта қуришдир.
12. Психик ривожланишнинг ситуатив ўзгаришлари – инсон хулқ – атвори ва психикасида ташкил этилган ёки махсус ташкил этилмаган таълим –

тарбия таъсири остида юзага келувчи, яъни вазият билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар.

13. Асаб тизими – ҳайвон ва одам организмнинг барча функцияларини ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан тўғирлаб, уйғунлаштириб турувчи аъзолар тизими. У организмнинг ички муҳитида рўй берадиган ўзгаришлар ва ташқи муҳит таъсирида қўзғалиб, турли аъзоларга таъсир этган ҳолда уларнинг фаолиятини кучайтириб ёки сусайтириб туради.

14. Психик ривожланишнинг эволюцион ўзгаришлари – бир ёш давридан иккинчи ёш дврига ўтишда инсон хулқ – атвори ва психикасида секинлик билан амалга ошадиган, барқарор ўзгаришлар.

15. Кузатиш методи – психик хусусиятларни узок вақт давомида, планли, бирор мақсад асосида ўрганиш.

16. Тест – инсон психологияси ва хулқ – атворини миқдор ҳамда сифат жиҳтдан баҳолашга мўлжалланган психологик тадқиқотнинг стандартлаштирилган методи.

17. Ривожланишнинг омиллари – боланинг психикаси ва хулқ – атвори ривожланишини белгиловчи омиллар тизими.

18. Ассоциация – психик ҳодисалар орасидаги ўзаро боғланиш, у маълум қонунлар бўйича таркиб топади.

19. Билиш – психик акс эттириш жараёни, билимларни эгаллаш ва уни ўзгартиришни таъминлайди.

20. Бине – Симон тести – болалар ақлий ривожланиш усули. Француз психологлари Бине ва Симон томонидан ишлаб чиқилган. Улар илк бор экспериментал психологияга асос солишган.

21. Биографик метод – одамни унинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар орқали ўрганиш усули.

22. Биринчи сигнал тизими – нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсир этиши натижасида бош мия ярим шарлари қобиғид ҳосил бўладиган шартли муваққат нерв боғланишлари. У сезги ва идрок турларида намоён бўлади.

23. Борлиқ – объектив оламнинг онгдан ҳоли бўлган ҳолда мавжудлигини билдирувчи фалсафий тушунча.
24. Бош мия – марказий нерв тизимининг олд қисми бўлиб, у бош мия қобиғида жойлашган олий нерв тизимининг моддий асоси. Бош миянинг ўртача оғирлиги 1470 г.
25. Бош мия катта ярим шарлари – бош миянинг икки паллси. Унинг устки қисми учун чуқур бўлмаган ўнқир – чўнқирлардан иборат. Бош мия катта ярим шар орқа, олд, ён, оролча, орқа умурткаларга бўлинади. Мия нерв катаклари нейронлардан иборат бўлиб, икки катта ярим шарлар пўстлоғини ташкил этади. Миядаги оқ суюқлик нейрон ўсимталаридан таркиб топиб, мия йўллари кўрсатиб туради.
26. Вегетатив нерв тизими – нерв тизимининг организм ички аъзолари фаолиятини ва модда алмашинувини бошқариб турадиган бир қисми. Вегетатив нерв тизими марказий нерв тизими билан узвий боғлиқ бўлиб, бу бош мия қобиғи томонидан бошқарилади. Вегетатив нерв тизими симпатик ва парасимпатик нервлар деб аталувчи икки қисмга бўлинади.
27. Генезис – бирор бир ҳодиса ёки нарса ривожланиши жараёнининг қонуниятларини акс эттирувчи тушунча.
28. Генетик метод – психик ҳолатларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг қуйидан юқorigа қараб ривожланиши жараёнини ўрганиш усуллари.
29. Генотип – ота – онадан фарзандга ўтадиган генлар мажмуи, ирсий асоси.
30. Геронтопсихология – психология тармоғи, қарилик даври психологиясини ўрганади.
31. Гештальтпсихология – ҳозирги замон чет эл психология мактабларидан бири бўлиб, XX асрнинг 30 – йилларида Олмонияда бунёдг келган. Булар мраккаб психик ҳодисаларни тушунтириш учун ҳодисаларнинг бир бутунлигини асос қилиб оладилар. Асосчилар М.Вертхеймер, В.Кёлер, Н. Коффка.

32. Етакчи фаолият – фаолият турларидан бири бўлиб, бунда маълум давр ичида шахс сифат жиҳатидан ўзгариб шаклланади. Масалан, боғча ёши давридаги ўйин фаолияти.
33. Ёш индивиднинг маълум аниқ вақтд белгиланган психик тараққиётининг босқичи. Ушбу босқичда унинг шахс сифатидаги физиологик ва психологик ўзгаришлари кузатилади.
34. Ёш даври низолари – ўзига хос, унча узокка чўзилмайдиган онтогенез давлари бўлиб, бу вақтда кескин психик ўзгаришлар рўй беради. Невротик ва трвматик танозиллари норматив жараён бўлиб, у шахс ривожланишида албатта юз беради.
35. Зехн, Лаёқат – нерв тизимининг баъзи генетик назариялари анатомик – физиологик хусусияти бўлиб, у кишида қобилиятлар таркиб топиши ва ривожланишининг дастлбки индивидуал туғма табиий заминидир.
36. Идентификация – шахснинг ўзини ўзга одам билан эмоционал ва бошқа томондан тенгштириши.
37. Конформлик – индивиднинг гуруҳ фикрларига ташқи томондангина қўшилиб, ички томондан эса қўшилмай ўз фикрид қолиши, гуруҳга онгли равишда мослашиши.
38. Кузатувчанлик – шахс ғусусиятларидан бири, у кишининг идрок қилиш жараёнида нарсаларни камдан – кам учрайдиган аммо муҳим томонларини пайқай олишидан намоён бўлади.
39. Лаёқат – нерв тизимининг баъзи ирсий детерминлашган анатомфизиологик хусусияти. Одамда қобилиятлар таркиб топиши ва ривожланишининг дастлабки якка, туғма, таббий заминидир.
40. Лонгитюд тадқиқот – текширилвчиларни узок муддат ва доимий равишда ўрганиш. Лонгитюд тадқиқот одамдаги индивидуал ва ёш давлардаги ўзгаришларни қайд қилади.
41. Майл – шахс қизиқишлари ва фикрларининг бирор фаолият билан шуғулланишига жалб этилганлиги. Майл шахсда кучли истак, хоҳиш тарзида намоён бўлиб, бажо келтирилганда одмга мамнуният баҳш этади.

42. Метод – билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллри йиғиндиси.
43. Микдорий таҳлил – моддалар хусусиятининг тузилишини микдорий жиҳатдан аниқлаш методларининг йиғиндиси.
44. Негативизм – болалар психологиясида атрофдги кишиларга нисбатан боланинг сабабсиз қршилик кўрсатиши. Негативизм икки хил бўлиб, пассив – таклиф қилинган фаолиятнинг бола томонидан бажарилмаслиги. Фаол – шахсий негативизм – болаларнинг қарама – қарши характерга эга бўлган фаолиятни бажариши.
45. Онг ва фаолият бирлиги – психологиянинг онг билан фаолиятнинг бирлиги, унинг ўзаро боғлиқлигини эътироф этувчи ғоя.
46. Онтогенез – организмнинг индивидуал ривожланиши. Тирик мавжудоднинг пайдо бўлган даврдан то охиригача бўлган даврдаги ўзгаришлар мажмуи.
47. Репрезентативлик – танлов гуруҳининг ўрганилаётган сифатлар мжмуини ишончлилигини ва тўғрилигини ифодаловчи мезон.
48. Ривожланишнинг энг яқин зонаси – мураккаб вазиятни ҳал этишда боланинг мустақиллигини ҳамда катталар раҳбарлигида бажарилган вазифа орасидаги фарқ. Бу
49. Сензитивлик – турли таъсирга нисбатан сезгиларнинг тез ва кучли кўзғалиши.
50. Сензитив ёш давлари – ёшнинг ўсиш давлари. Бунда маълум ёш даврига хос психик хусусият ва жараёнлар, юқори даражада яхши ривожланган. Олдиндан ёки кечикиб келган сензитив ёш даври таълим жараёнининг самарадорлигига салбий таъсир этади.
51. Суҳбат – психология методларидан бири, нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки бавосита маълумот олинади.
52. Табиий эксперимент – текширилувчини ўзига билдирмаган ҳолда уни ўйин, ўқиш ёки меҳнат фаолиятида ўрганишдан иборат психологик тажриба.

53. Эксперимент – тажриба – психологиянинг асосий методлридан, ўзгарувчан мустақил психологк ҳолатларнинг бошқа номустақил ҳолатларига таъсир этишдаги аниқ маълумотларга таянади.

Тестлар

1. Ёш психологиясида кенг қўлланувчи қуйидаги методлардан қайсилари ташкилий методлар жумласига киради?

- a) кузатиш ва эксперимент;
- b) сўров ва тест;
- c) социометрия ва фаолият маҳсулини ўрганиш;
- d) узунасига ва кўндалангига кесим.

2. В.Штерн томонидан илгари сурилган психик ривожланиш ҳақидаги таълимотнинг бош ғояси қандай?

- a) психик ривожланишда ирсий омил ҳал қилувчи аҳамиятга эга;
- b) психик ривожланишда ижтимоий омил ҳал қилувчи аҳамиятга эга;
- c) психик ривожланишда шахс фаоллиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга;
- d) психик ривожланишда ирсий ва ижтимоий омилнинг ўзаро яқинлашуви ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

3. Тараққиётнинг энг яқин зонаси бола амалга оширадиган қандай амаллардан ташкил топади?

- a) мустақил бажара оладиган амаллар;
- b) умуман бажара олмайдиган амаллар;
- c) катталар ёрдамида бажара оладиган амаллар;
- d) бажаришни ҳохламайдиган амаллар.

4. Қуйидаги ёш даврларининг қайсиларида бошқа одамлар билан бўлган мулоқот етакчи фаолият сифатида гавдаланади?

- a) илк болалик, кичик мактаб ёши;

- b) мактабгача ёш даври, ўсмирлик;
- c) ўсмирлик, ўспиринлик;
- d) гўдаклик, ўсмирлик.

5. Ҳозирда фанда маълум ёш инқирозларидан адабиётларда дастлаб қайси инқироз даври кенг ёритилган?

- a) туғилиш даври инқирози;
- b) жинсий етилиш даври инқирози;
- c) 3 ёш инқирози;
- d) 7 ёш инқирози.

6. Қуйидаги ёш даврларининг қайсиларида бошқа одамлар билан бўлган мулоқот етакчи фаолият сифатида гавдаланади?

- a) илк болалик, кичик мактаб ёши;
- b) мактабгача ёш даври, ўсмирлик;
- c) ўсмирлик, ўспиринлик;
- d) гўдаклик, ўсмирлик.

7. Предметли-манипулятив фаолият қайси ёш даврида етакчи фаолият бўлиб ҳисобланади?

- a) гўдаклик даври;
- b) илк болалик даври;
- c) мактабгача ёш даври;
- d) кичик мактаб ёши.

8. Онтогенездаги психик ривожланиш давомида энг аввал ўйиннинг қайси тури пайдо бўлади?

- a) қойдали ўйин;
- b) предметли ўйин;
- c) ролли ўйин;
- d) барча ўйин турлари бир вақтда пайдо бўлади.

9. Бола юзида шаклан табассумга ўхшаш ҳаракатлар қайси даврдан кузатилади?

- a) чақалоқлик;
- b) гўдаклик даври;
- c) илк болалик даври;
- d) мактабгача ёш даври.

10. Қайси даврдан бошлаб одатда болалар нарса буюмларни ўз вазифасига мувофиқ қўллай бошлайди?

- a) илк болалик даври;
- b) чақалоқлик даври;
- c) гўдаклик даври;
- d) мактабгача ёш даври.